

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster 2000

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2000 – 88. årgang

Redaktør: Heidi Pfeffer

Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo

© 2000 Lolland-Falsters Historiske Samfund

ISBN 87-91059-00-3

Indholdsfortegnelse

<i>Kim Furdahl</i> Grevskalet Hardenberg Reventlow 1840-1990	5
<i>Charlotte S. H. Jensen</i> Mordet på den vakre Maren	43
<i>Anna-Elisabeth Jensen</i> Venner og fjender omkring Østersøen - de dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Et arkæologisk forsknings- og formidlingsprojekt inden for Storstrøms Amt	49
<i>Thomas W. Lassen</i> Vore ældste topografiske billeder	59
<i>Henrik Rasmussen</i> Sydhavsøernes største visesanger	66
<i>Britt Walbum</i> Billeder af folkelivet i Tillitze	73
MUSEET FALSTERS MINDER <i>Thomas Brandt og Niels Lynnerup</i> Sankt Jørgensgården i Stubbekøbing, en antropologisk undersøgelse	80
<i>Liselotte Mygh</i> Middelalderåret 1999 på Museet Falsters Minder	85
LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM <i>Thomas W. Lassen</i> Glimt fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1999	91
<i>K.E. Watz</i> Lolland-Falster i bogverdenen	94
<i>Birthe Lippert</i> Det skete i 2000 Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag	101
Årsberetning	108
Lolland-Falsters Historiske Samfund ...	109
Person- og stedregister	110

Grevskabet Hardenberg Reventlow 1840-1900

Af Kim Furdal

Overgangen fra den feudale godsstruktur i Danmark med hovedgård og fæstegård til landbrugsmæssig stordrift, som vi kender den i dag, hører til en af Danmarkshistoriens mest oversete problemstillinger. Det kan ellers undre. Godsernes bortsalg af deres fæstegods hører nok til den største omlægning af ejendomsfordeling i nyere tid, tilsyneladende uden protester fra adelen, der gennem århundreder havde kæmpet for deres jord og de rettigheder jorden gav eller som professor dr.phil. Ole Feldbæk har udtrykt det: "At fæstebønderne – midt i en langvarig højkonjunktur – var motiveret for at købe deres fæstegårde til selveje, er måske ikke så vanskeligt at forstå. Forudsat, naturligvis, at de fandt pris og vilkår rimelige. Derimod falder det umiddelbart vanskeligt at forstå, at en klasse som de danske godsejere, hvis politiske indflydelse og sociale position var baseret på jord, i løbet af kun en menneskealder afhændede noget nær halvdelen af dette magtgrundlag".¹

Det følgende, der er baseret på mit speciale om Grevskabet Hardenberg Reventlow i perioden fra 1840 til 1900, giver ikke nogen udtømmende forklaring på dette problem, men løfter en flig af problemerne, der lå bag dette mere eller mindre frivillige salg af fæstejorden til gårdmændene i sidste halvdel af 1800-tallet.²

Grevskabet Hardenberg Reventlow

Kører man ca. to km ud ad landevejen fra Saksøbing mod Toreby, skæres vejen af en tværgående allé. Drejer man her til venstre fører alléen op mod landsbyen Radsted, hvor den stopper ved Radsted kirke. Drejer man derimod til højre, fører alléen, som nu er nyplantet efter de gamle træer blev fældet, op til slottet Krenkerup, hovedsædet for det tidligere grevskab Hardenberg Reventlow (1815-1938). Alléen forbinder dermed på meget konkret vis stadig den verdslige og gejstlige øvrighed, men alléen forbinder samtidig to markant forskellige kulturlandskaber. Øst for Saksøbing å finder man en spredt bebyggelse af bøndergårde med landsbyerne Radsted, Lange og Krungerup. Vest for Saksøbing å mod slottet finder man de store åbne hovedgårdsmarker, der hører til godset Krenkerup. De to kulturlandskaber deles af åen, mosen og et bælte af skov, der strækker sig langs åen. Nu er formålet ikke en beskrivelse af kulturlandskabet ved grevskabet, men netop kulturlandskabet har i vid udstrækning bevaret sin karakter og udformning fra det feudale godssystem før lensaflysningen i 1919. Som en åben bog kan man endnu i dag aflæse grevskabet Hardenberg Reventlows tre hovedindtægtskilder, fæstegodset, hovedgårdsmarkerne og forstvæsenet før fæstegodset blev solgt fra 1853.

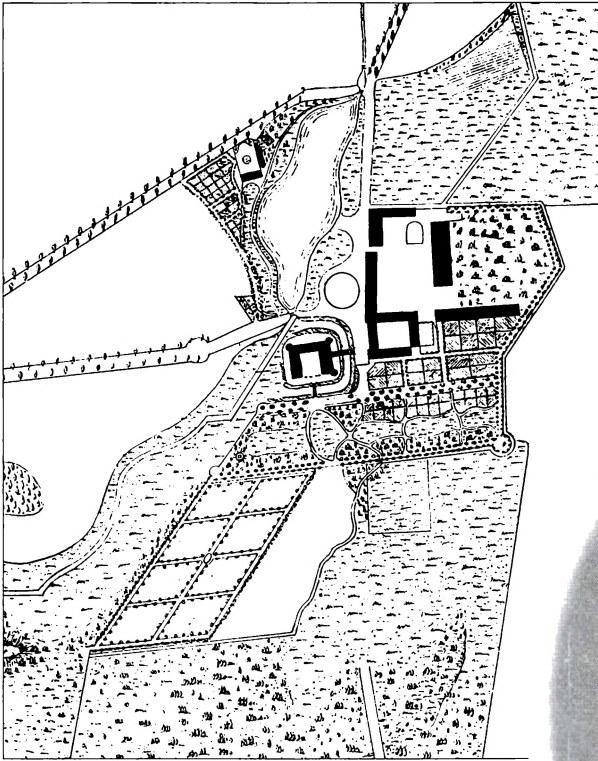
Hardenberg i Laaland. Kobberstik af S. H. Petersen efter tegning af O. Ravert omkring 1820. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Derimod kan man ikke i landskabet aflæse, at godset først på et meget sent tidspunkt fik sit udseende med syv hovedgårde, Krenkerup, Rosenlund, Nørregaard, Nielstrup, Idalund, Christiansdahl og Sæbyholm, de sidste to beliggende ved Nakskov. Dermed kom godset på sit zenit i 1840 til at bestå af 1.599 td. htk. bøndergods, 539 td. htk. hovedgårdsjord og 34 td. htk. skov. Endvidere havde godset 336 td. tiende htk. Udtrykt i antal gårde havde godset da 230 bøndergårde og 274 husmandssteder. Der var altså tale om et betydeligt gods kompleks og godset var på dette tidspunkt Danmarks tredje største gods kun overgået af grevskabet Frijsenborg og grevskabet Langeland.

Som følge af den meget sene godsarron-

dering blev godset først den 13. december 1815 ophøjet til grevskab, hvilket gør godset til det sidst oprettede grevskab i Danmark. Ved denne lejlighed kom grevskabet til at bestå af stamhuset Hardenberg med hovedgårdene Krenkerup, Rosenlund og Nørregaard i daglig tale Øster Distrikt samt stamhuset Kalø-Frisenvold med hovedgårdene Nielstrup, Christiansdahl og Sæbyholm, betegnet Vester Distrikt, der er de tre sidst tilkommende hovedgårde til godset.

Godset er ved flere lejligheder tilfaldet spindesiden og ejendomsforholdene er derfor kringledede. I denne sammenhæng er det imidlertid vigtigt, at stamhusene Hardenberg og Kalø-Frisenvold indtil 1794 tilhørte slægten Reventlow. Ved grevinde Fride-

Grundrids af Hardenberg med omliggende parkanlæg 1817. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Fyrst Carl August von Hardenberg-Reventlow, død 1822. Efter illustration i Danske Herregårde, 1920.

ricia J.C. Reventlows død i 1794 tilfaldt stamhusene imidlertid hende og ægtefællen, den preussiske geheimeråd og senere preussisk fyrste, Carl August von Hardenbergs fælles søn C.H.A. Hardenberg Reventlow. Derved kom godset på tyske hænder og forblev det i den periode, der her er undersøgt. Grevskabet var derfor kun en del af slægten Hardenberg Reventlow og senere Haugwitz-Hardenberg-Reventlows godsbesiddelser. Når vi i det følgende går tæt på godsets økonomiske situation, er det med andre ord kun en del af slægtens besiddelser og økonomi, der er under luppen, og det spiller en - desværre ukendt - rolle for grevskabets økonomiske situation.

***Godsets økonomiske situation ca. 1840
Godsregnskaberne***

Populært og lidt firkantet sagt er regnskaber resultatet af godsejerens økonomiske og politiske valg. Regnskaber er derfor et godt kildemateriale, når man vil beskrive de valg, som godsejeren traf for at realisere

Greve Christian Heinrich August Hardenberg-Reventlow, død 1840. Efter illustration i Danske Herregårde 1920.

sine idealer om det gode liv. I det følgende vil vi derfor se nærmere på godsets regnskaber for at få et overblik over godsets økonomiske situation i perioden fra 1840 frem til århundredskiftet.³

Heldigt er det derfor, at grevskabet Hardenberg Reventlow har et usædvanligt velbevaret godsarkiv med et pengeregnskab, der foreligger stort set ubrudt fra 1838 frem til 1955/56.⁴ Dette regnskab giver en enestående mulighed for at undersøge godset i en periode, hvor det danske godssystem skiftede form. Indtil 1900, hvor godset gik over til dobbelt bogholderi, er der tale om et ganske enkelt regnskabssystem, hvor der først er opført indtægterne og derpå udgifterne. "Status" er differencen mellem indtægterne og udgifterne. Godsets posteringer er i den forbindelse interessante. Mens udgiftssiden består af et antal enkeltvis små poster, består indtægtssiden af få, ofte, fire- eller femcifrede tal. En lille detalje, der viser, at interessen har ligget på

indtægtssiden, hvor man har haft brug for klare og overskuelige posteringer som landgilde, tiende etc., så de enkelte indtægtsposter har måttet findes i indtægtsbilagene. Omvendt er de enkelte regninger på udgiftssiden indført kronologisk på de respektive kontoer, forstvæsen, jordebogen, teglværket m.m. Her er det ikke nødvendigt at gå ned i bilagene for at finde de enkelte regninger. Til gengæld får man ikke på samme måde et overblik over udgifternes sammensætning.

Indledningsvis vil vi starte med at se på udgangspunktet, nemlig situationen i 1840, hvor grevskabet endnu var en feudal helhed med hovedgårdsjorde, fæstegods og forstdrift. For at forstå diagram 1 og 2 over grevskabets indtægter og udgifter, kan der være grund til at kommentere indholdet af posterne. På indtægtssiden finder vi jordebogsindtægterne, der er indtægterne fra fæstegodset, landgilde, indfæstninger og småredsler, dvs. den del af afgifterne fra

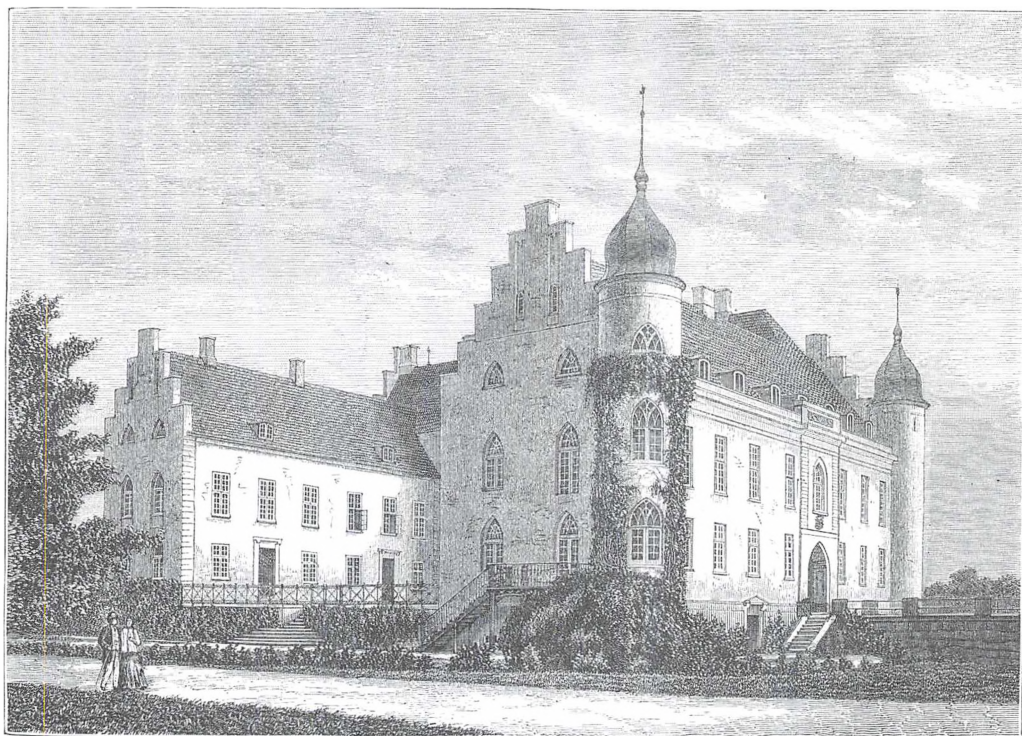
fæsterne, der blev udredt regelmæssigt eller ved særlige lejligheder til godsejeren i rede penge. En anden af de traditionsrige afgifter er tiendeafgifterne fra godsets fæstere. Posten "salg af produkter" dækker godsets salg af korn. Indtil 1. maj 1841 bestod godsets kornindtægter af udbyttet fra hovedgårdene samt landgilde- og tiendekorn. Fra den 1. maj dette år blev godsets hovedgårde bortforpagtet med undtagelse af Krenkerup, der først blev forpagtet fra 1. maj 1845. Herefter havde grevskabet kun kornindtægter fra fæstegodset. Indtægterne fra grevskabets hovedgårde kom fra forpagterne, som svarede forpagtningsafgifter dels fra avlingen dvs. fra godsets egen drift af gårdene og mejerierne, der er opført på hver deres indtægtspost. Under posten "andet" finder man en række mindre indtægter først og fremmest fra godsets teglværk, tørvemosen og indtægter fra haven. Da grevskabet bestod af to fideikommiser finder man i regnskabet også henholdsvis indtægts- og udgiftsposter for pengeoverførelserne fra Vestre distrikt til Øster distrikt. Godsets renteindtægter har to kilder, dels renter fra godsets udlån, dels renter fra grevskabets indestående i det solgte fæstegods efter 1853. Da salget af fæstegodset spillede en meget væsentlig rolle for godsets økonomiske situationer i slutningen af 1800-tallet er renteindtægter posteret to steder, nemlig i "renter og afdrag" og "renter fra fæstegodset".

På udgiftssiden finder vi udgifter til de fastansatte, daglejerne og håndværkere under posterne "fast løn", "dagløn" og "håndværk" mens posterne "tjenesteydelser" og "vareleverancer" dækker over tjenesteydelser og leverancer af varer, som godset har betalt for. Til personaleudgifterne hører også posten "pensioner m.m.", der dækker udgifter til bl.a. understøttelse og gaver. Udgiftsposten "skatter" burde give sig selv, mens udgiftsposten leveret

grevnen/grevinden vil blive forklaret nærmere nedenfor. Udgifterne til slotshusholdningen er betaling for udgifter på selve Krenkerup slot. Med den korte præsentation af de vigtigste indtægts- og udgiftsposter vil vi i det følgende se nærmere på nogle af de største poster på grevskabets pengeregnskab, mens vi vil lade en række af de mindre poster uomtalt.

Fæstegodset

Sammenholder man indtægterne for 1838 og 1840/41 med de øvrige år, er det først og fremmest de store indtægtsstigninger fra 1840/41 til 1845/46, der fanger øjet. På kun fem år blev indtægterne fordoblet, og sammenlignet med indtægterne i 1838 var der tale om intet mindre end et indtægtsmæssigt under, en stigning på 225%! Der skete altså i løbet af første halvdel af 1840'erne en sjælden kraftig mobilisering af godsets ressourcer. Bemærkelsesværdigt er det også, at de samlede indtægter ikke siden kom ned på niveauet ved indgangen til 1840'erne. En væsentlig del af forklaringen finder man ved at se på godsets jordebogsindtægter, der oplevede en voldsom stigning på 166% i løbet af de fem første år i 1840'erne. Når det lykkedes for godset at trække flere penge ud af fæstegodset, så skyldtes det først og fremmest, at godset afløste gårdmandshoveriet den 1. maj 1841. Ifølge overenskomsten blev dette hoveri afløst af en fast kornafgift på 4-5 td. hvede og 4-5 td. byg, som hver gård skulle betale i rede penge efter årets kapitelstakst i Ålholm og Maribo stifter. Og det var en lukrativ forretning. I 1845/56 udgjorde værdien af gårdmandshoveriet 29.472² kr. eller 69% af jordebogsudgifterne. Den betydelige vækst i pengerenten afspejler derfor, at det i regnskabet ikke synlige gårdmandshoveri blev synligt i form af en konjunkturfølsom pengeafgift. Dermed blev godsets indtægter i stigende grad afhængig

Hardenberg set fra haven i 1864. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

af kornpriserne på et marked, som godsejeren ikke havde samme indflydelse på som hoveriet. Godsets bønder var derimod primært afhængige af høstresultaterne, da de kunne høste fordelene i de gode år, mens de selv måtte bære tabene i de dårlige høstår, hvor hoveriafgiften udgjorde en større andel af de samlede høstresultater.

Hoveriafløsningen er imidlertid ikke den eneste forklaring på den markante stigning i jordebogsaftgifterne. Godset havde store vanskeligheder med at inddrive fæsteaftgifterne. For årene 1838 og 1840/41 udgjorde restancerne således henholdsvis 46% og 51% af de samlede indbetalte jordebogsaftgifter. De årlige jordebogsaftgifter var i realiteten langt mindre end bruttotallene giver

indtryk af. Restanceproblemerne omkring 1840 understreges af godsets egne opgørelser over de samlede indfæstningsrestancer i 1838. På dette tidspunkt udgjorde restancerne 21.382 kr., hvoraf alene 10.230 kr. stammede fra tiden før 1834. Det svarer til gennemsnitlige årlige indfæstningsrestancer fra 1834 til 1838 på 2.230 kr. Tallene fra før 1834 kan være efterdønningerne fra krisen i 1820'erne. I en tid med stigende kornpriser skulle man derimod ikke vente at finde restancer i denne størrelsesorden efter 1834. Restancernes størrelse set i relation til de indbetalte fæsteaftgifter kunne tyde på, at fæsteaftgifterne og specielt indfæstningerne havde nået den øvre grænse for bøndernes ydeevne. Omvendt

må det erkendes, at det senere salg af fæstegodset illustrerer, at der var flere penge at hente hos fæstebønderne. Problemet var imidlertid ikke uden betydning for godset, der på dette tidspunkt havde et akut behov for rede penge, men med godsets restanceproblemer havde godset ikke mulighed for at hæve bøndernes afgiftsbyrde vilkårligt. Godset var derfor tvunget til at gå andre veje for at skaffe rede penge, som ikke belastede fæstegodset yderligere. En af disse veje var salg af korn. Disse indtægter var i 1845/46 usædvanlig store, men forklarer ikke de meget lave indtægter fra kornsalgene i 1838 og 1840/41. En nærmere gennemgang af regnskabet viser, at de meget lave indtægter må skyldes, at regnskabet ikke tager højde for en sideløbende og formentlig betydelig naturalieøkonomi, der af gode grunde ikke figurerer i pengeregnskabet. Der er således ingen tvivl om, at der har været en betydelig form for naturalieøkonomi mellem godset og omegnens købmænd. Men hvor stor lader kilderne uomtalt.

Hovedgårdsdriften

Indtil 1841 leverede gårdmændene sam-

men med husmændene arbejdskraft og delvist produktionsapparat som heste, vogne, markredskaber og andet til godsets anden økonomiske hovedkomponent, hovedgårdsdriften. Indtægterne fra hovedgårdsdriften fremgår af posterne avlingen, mejerier og forpagtningsafgifter. Tilsammen udgjorde disse tre indtægtsposter i 1838 og 1841 henholdsvis 31% og 42% af de samlede indtægter.

Den mindste del af indtægterne kom fra hovedgårdens avling. Disse udgjorde de to år 4.602 kr. og 9.490 kr., men fratrækker man udgifterne, så var der tale om et årligt underskud på driften af hovedgårdene på henholdsvis 16.958 kr. og 19.672 kr. Selv om gårdene primært blev drevet af "gratis" arbejdskraft og delvist gratis produktionsapparat, så var godset i disse år ikke i stand til at fremvise et overskud. Billedet af mejeridriften er heller ikke bedre. Underskudet var i 1838 på 1.038 kr. Dette år gav Hardenberg, Idalund og Nørregaard et underskud på 446 kr., 172 kr. og 312 kr. Mejeriindtægterne var forbløffende små og stammede helt overvejende fra salg af mejeriprodukter til godsets bosiddende landarbejdere – familiemændene.

Avlsgården i begyndelsen af 1900-tallet. Sakskøbing Lokalhistoriske Arkiv.

Intet under, at godset begyndte at bortforpagte driften. Fra 1. maj 1836 blev hollænderiet på Nielstrup forpagtet ud formentlig som en forsøgsordning. Forpagtningsaftalen blev siden forlænget og opførte først, da hele driften af Nielstrup blev bortforpagtet. I 1838 blev hollænderidriften på Christiansdal og Rosenlund på tilsvarende vis bortforpagtet. Samlet blev en mejeridrift på 370 køer af en samlet bestand på 790 malkekøer forpagtet ud. Sammenligner man indtægterne fra hollænderiet på Rosenlund, der blev drevet af en forpagter, med hollænderiet på Hardenberg, der blev drevet direkte af godset, forstår man godsets stigende interesse for at bortforpagte hollænderierne. I 1838 betalte forpagteren på Rosenlund 3.714 kr. til godset mens hollænderiet på Rosenlund gav et underskud på 446 kr. Tager man endvidere i betragtning, at forpagtningen også skulle give et udbytte til forpagteren, er der tale om en voldsom forskel, der ikke alene lader sig forklare med en mere effektiv drift af hollænderierne.

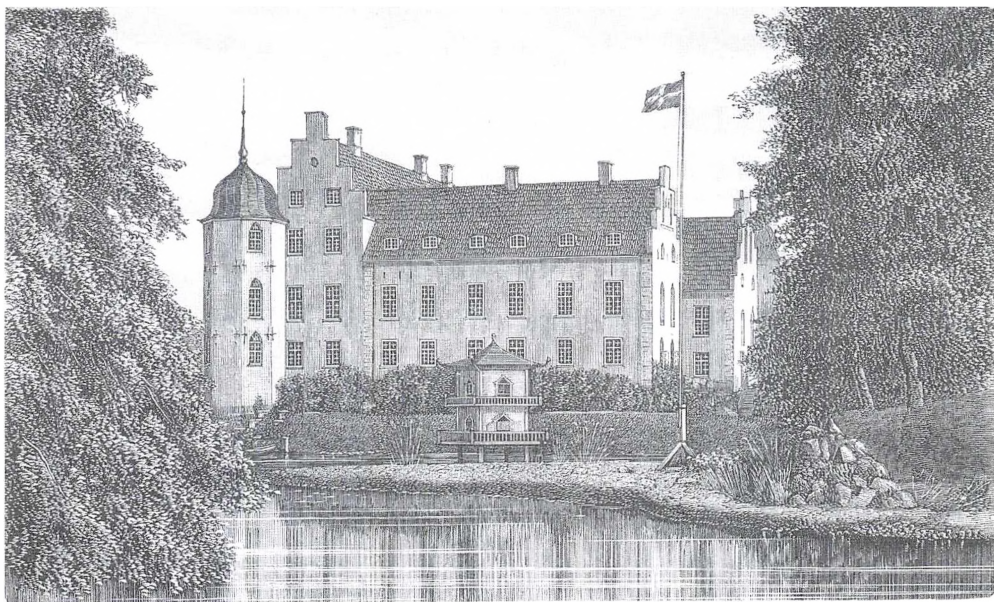
Nu er Krenkerup langt fra det eneste gods, hvor det forholdt sig således. I en artikel har den polske historiker Antoni Maczak netop fremhævet forpagterens rolle i godssystemet: "Dette [bortforpagtning af hele godset] synes netop at have været den mest bekvemme vej til at ophobe indkomster i rede penge og til at forøge indtægterne", og videre skriver han: "Det er ikke min mening, at forpagteren kunne udrette undere og slet ikke at anklage dem alle for ødelæggende udbytning. De var simpelt hen nødt til at drive disse godser således, at de bragte kontanter snarere end naturalieindtægter".⁶ Forpagterne formåede ikke alene at drive godserne mere effektivt, de var også tvunget til at drive dem således, at driften gav et overskud i rede penge, hvilket igen understreger, at der ved siden af pengeøkonomien, har været en betydelig

naturalieøkonomi på Krenkerup.

Forstvæsen

Indtægterne fra forstvæsenet spillede igen hele perioden en afgørende rolle for godsøkonomien. Derfor er det beklageligt, at kildematerialet ikke gør det muligt at undersøge denne side af godsøkonomien, ikke mindst fordi forstvæsenet hvert år gav et betydeligt overskud - i rede penge vel at mærke. Derfor kan det heller ikke undre, at forstdriften forblev på godsets hænder i modsætning til hovedgårdsdriften, og godsejeren generelt udviste stor interesse for forstvæsenet. Her var der tydeligvis tale om en betydelig grad af pengeøkonomi. Det er af gode grunde vanskeligt at vurdere, hvorvidt godset anvendte hoveri til forstdriften, men størsteparten af godsets udgifter til daglejerlønninger stammede fra forstvæsenet. Godset anvendte stort set ikke daglejere i andre dele af godsdriften med undtagelse af gravearbejdet i slotsparken, så hoveriet har næppe spillet nogen væsentlig rolle, hvis nogen overhovedet. På indtægtssiden var forstvæsenet tilsvarende præget af pengeøkonomi. Godset afholdt således regelmæssigt auktioner over træet og den del af træet, der ikke blev solgt til omegnens bønder, blev efterfølgende transporteret til udskibningsstedet i Hjelm.

En forklaring på den udprægede daglejerbaserede forstdrift er formentlig hensynet til godsets husmænd og inderste. Husmændenes jordlodder varierede i størrelse, men der var næppe ret mange husmænd, der alene kunne leve af deres jordlod. Husmændene og indersterne var derfor tvunget til at tage lønarbejde. Da driften af hovedgårdsmarkerne hvilede på hoveri fra gårdmændene og husmændene, så måtte de finde arbejde andet steds, som lå i gåafstand fra hjemmet. Spørgsmålet er derfor, om godset ikke var tvunget til at sikre hus-

Hardenberg set fra vest. Efter Trap 1873.

mændene og indersterne til livets ophold ved at sikre dem arbejde på godsets skove? En betingelse for at lønudgifterne kunne udredes i penge var imidlertid, at indtægterne også kom ind i rede penge. Hvis denne teori holder, så var godset nødsaget til at sælge træet for at skaffe penge til betaling af daglejerne, hvilket samtidig forklarer godsets overskud på forstadriften i modsætning til de andre dele af godsdriften.

Godsets indtægter 1840-1900 ***Fæstegodset***

I det følgende vil vi se nærmere på godsets samlede indtægter frem til århundredskiftet. Perioden kan opdeles i tre faser, en periode fra 1838 til 1875/76 med en særdeles kraftig vækst i specielt det sidste tiår. En periode fra 1875/76 til 1895/96 med en

kraftig nedgang i indtægterne og endelig året 1899/1900 med tegn på en ny vækst. I store træk svarer dette konjunkturløb til de generelle økonomiske konjunkturer i perioden, kornsalgperioden efterfulgt af krisen, der satte ind fra midten af 1870'erne. Som forventet skete der et fald i jordebogs- og tiendeindtægterne, som følge af fæstegodssalget, der startede i 1853. I løbet af perioden fandt der dog et par vigtige forskydninger sted mellem de enkelte komponenter. I 1871 fik godset således tilladelse til at konvertere tiendekornet til en pengeafgift, hvilket fra dette tidspunkt medførte en stigning i tiendeindtægterne i rede penge. Som en konsekvens af dette ophørte godset på samme tid stort set med at sælge korn.

Den vigtigste af disse forskydninger er

imidlertid afløsningen af husmandshoveriet med en fast pengeafgift fra og med 1. maj 1849. Denne afløsning fandt sted efter lang tids uro blandt husmændene i området. I modsætning til gårdmændene, der skulle yde en konjunkturafhængig afgift, var husmændenes afgift en fast pengeafgift, da de ikke havde en større landbrugsdrift. Pengeafgiftens størrelse var afhængig af hoveriets størrelse fra den enkelte husmand, men der var tale om en degressiv skala, så de største hoveriydere kom til at betale en forholdsvis mindre pengeafgift i forhold til de mindre husmænd, der måtte af med en relativt større del af afgifterne. Som kompensation for hoveriafløsningen måtte godset betale en erstatning til forpagterne af hovedgårdene for tabet af den gratis arbejdskraft. Tillige måtte godset det følgende år opføre en række familiehuse – landarbejderboliger – i tilknytning til de enkelte hovedgårde, så forpagterne kunne skaffe den fornødne arbejdskraft til erstatning for husmandshoveriet. Med afløsningen af husmandshoveriet i 1849 og anvendelsen af lønnet arbejdskraft, havde godsets penge- og naturalieindtægter fra fæstegodset nået sit zenit. Konsekvenserne af afløsningen rakte langt ud over de rent økonomiske. Indtil dette tidspunkt skulle fæstegodset sikre arbejdskraft og arbejdsredskaber til arbejdet på hovedgårdsmarkerne, men med afviklingen af hoveriet, havde fæstegodset som institution ikke længere nogen funktion for godset. Derved var der åbnet op for muligheden af et evt. salg af fæstegodset. Forudsætningen herfor var imidlertid, at der i området var den nødvendige arbejdskraft til rådighed for godset, en arbejdskraft som vel at mærke ikke var i stand til at leve af deres eget landbrug eller jordlod, men som var tvunget til at tage arbejde på - f.eks. godset.

Den arbejdskraft var til rådighed. Undersøgelser har vist, at Fuglse og Musse

herreder, hvor man finder de store godser, også havde de største koncentrationer af husmænd og inderster. Ikke mindst indersterne udgjorde en særlig stor gruppe i de to herreder og omkring Krenkerup, Guldborgland, Fuglsang og Aalholm. Og det var en gruppe i vækst. 2/3 af væksten i inderstegruppen i perioden fra 1840 til 1845 fandt sted i Musse og Fulgse herreder.⁷ Dermed var forudsætningerne for et salg af Krenkerups fæstegods også til stede.

Fæstegodssalget

Hardenberg Reventlow var gennem hele perioden et grevskab og dermed et majorat, hvis juridiske status var fastsat i henholdsvis Grevers og Friherrers privilegier af 25. maj 1671 og Danske lov paragraf 5-2-65. Forordningerne krævede mindst 1.000 tdk. hovedgårdsjord, fæstegods eller tiendekorn for at oprette et baroni og 2.500 tdk. for et grevskab. For stamhuses vedkommende krævedes der mindst 400 tdk. jordtilliggende. Foruden disse krav indeholder forordningerne tillige en række forskellige økonomiske, politiske, juridiske, ideologiske og kulturelle privilegier for majoraterne og deres besiddere. I første række var majoraternes skattefrihed for hovedgårdene det mest betydningsfulde privilegie, der forblev uantastet frem til skatte-reformen i 1802, hvor der skete en vis udjævning af jordskatterne mellem privilegeret og uprivilegeret jord. Og med forordningen af 20. juni 1850 skete der en fuldstændig ligestilling af hartkornsskatterne mellem privilegeret og uprivilegeret jord.

Afgørende for Hardenberg Reventlow var det imidlertid også, at privilegierne også indeholdt bestemmelser, der skulle sikre, at majoraterne forblev intakte, så arven og ikke mindst jorden gik ubeskåret videre til de kommende generationer uden reduktion, hvilket bl.a. skete med et forbud mod at pantsætte og sælge godset. "Grev-

skabet med alt dets underliggende Gods skal og være frie for Creditorers Anstrængelser og Rettens Forfølgning i saa Maader, at i hvad Gield en Greve til nogen anden, end til Kongen selv kan være skyldig, maa saadant hans Grevskab dog ikke med Arrest eller Pantsætning besværes, langt mindre i Betaling for Gield udlægges eller abalieneres og afhændes uden de udi Successionen Medinteresseredes Videnskab og sær Kgl. Bevilling".⁸ Privilegierne gav med andre ord ikke mulighed for at sælge ud af fæstegodset. Denne bestemmelse blev dog modificeret med loven af 21. juni 1854, så besidderne af majoraterne kunne få tilladelse af kongen til at bortsælge fæstegodset under visse, nærmere betingelser. Men allerede to år tidligere var Hardenberg Reventlows ansøgning om tilladelse til at sælge ud af fæstegodset blevet kronet med held, da godset den 10. december 1852 fik kongelig bevilling til at afhænde fæstegodset. Bevillingen gav godsejeren tilladelse til at inddrage 15% af salgssummen til sig selv, hvis fæstegodset blev solgt til fæsteren eller dennes nærmeste familie. I alle andre tilfælde kunne godsejeren inddrage 10% af den samlede salgssum. På denne måde sikrede staten sig, at fæstegodset ikke blev solgt vilkårligt, men at de bosiddende gårdmænd og husmænd fik mulighed for at købe fæstegårdene eller husmandsbrugene.

Resten af indtægterne skulle stå hen som båndlagt fideikommiskapital, så arvemassen til de kommende arvinger ikke blev reduceret ved fæstegodssalget. Endvidere kunne godset lade op til 3/4 af salgssummen indestå i gården/huset, som førstprioritets pantegæld til en årlig forrentning på 4%. Godsejeren kunne altså ikke frit disponere over fideikommiskapitalen, men skulle søge om kongelig tilladelse, hvis der skulle foretages ændringer i

fideikommiskapitalen. Godsejeren skulle bl.a. søge Justitsministeriet om tilladelse til selv at låne af kapitalen, men kunne samtidig anvende en del af de indkommende midler til at afdrage på grevskabets gæld. Godsejeren måtte dog ikke anvende indtægterne fra stamhuset Kalø-Frisenvold til afdrag på gælden på det Hardenbergske stamhus og omvendt. Denne bestemmelse var indføjet af hensyn til arvingerne på grevskabets to stamhuse, som ikke var sammenfaldende i alle led. Eventuelle penge-transaktioner mellem de to stamhuse kunne derfor komme til at berøre arvingerne. Derfor holdt Justitsministeriet også nøje øje med ændringerne i de to stamhuses fideikommiskapitaler og evt. penge-transaktioner mellem stamhusene.

Efterhånden som fæstegodset blev solgt fra efter 1852 faldt fæsteindtægterne, mens renteindtægter fra den indestående fideikommiskapital voksede eksplosivt, som følge af de første store fæstegodssalg i årene 1853-1855. Herefter steg renteindtægterne kun langsomt, men fra 1870/71 tog udviklingen i renteindtægterne fart med de store fæstegodssalg i starten af 1870'erne. I 1870/71 var renteindtægterne oppe på 55.780 kr. og i 1879/80 var den vokset til 91.671 kr. Fra dette tidspunkt faldt godsets renteindtægter imidlertid, så de årlige renteindtægter i 1899/1900 var nede på 81.280 kr. Forløbet i grevskabets renteindtægter kan altså deles op i to perioder, der følger de generelle økonomiske konjunkturer.

Som det fremgår af tabel 1, voksede den rentebærende kapital lineært, hvorved renteindtægterne også burde vokse lineært, men dette var ikke tilfældet. Omkring 1885/86 begyndte renteindtægterne at falde på trods af støt stigende indtægter fra salget af fæstegodset. For at finde forklaringen på dette paradoks er det nødvendigt

Tabel 1. Salg af fæstegodset og fideikommiskapitalens tilblivelse 1854-1900

År	Solgt td. htk.	Samlede indtægter i kr.	Fideikom-misandel i kr.	Indestående som pant i kr.	Kummuleret indestående pant i kr.	Godsets andel i kr
1854	248-1-1	387.434	330.660	278.944	278.944	51.716
1855	207-2-2	407.380	346.566	270.848	549.792	75.718
1856	51-1-3	104.600	89.020	72.110	621.902	16.910
1857	54-0-3	137.000	116.874	101.928	723.830	14.946
1858	8-6-1	26.300	22.428	20.478	744.308	1.950
1859	6-0-1	21.400	18.200	14.490	758.798	3.710
1860	30-1-0	77.800	66.352	55.800	814.598	10.552
1861	26-1-3	60.600	51.552	41.450	856.048	10.122
1862	32-5-2	101.600	88.964	75.500	931.548	13.464
1863	20-7-1	53.600	45.592	40.200	971.748	5.392
1864	0-0-0	0	0	0	971.748	0
1865	7-7-0	23.092	20.446	17.174	988.922	3.270
1866	40-7-2	91.150	88.408	75.174	1.064.096	13.232
1867	0-0-0	0	0	0	1.064.096	0
1868	47-1-0	141.300	124.572	105.674	1.169.770	18.894
1869	3-1-0	22.800	22.800	0	1.169.770	22.800
1870	40-0-0	127.000	111.802	89.350	1.259.120	22.452
1871	39-3-1	118.548	104.507	79.958	1.339.078	24.612
1872	182-1-3	547.700	482.180	400.150	1.739.228	82.030
1873	26-2-0	86.600	76.232	64.150	1.803.378	12.082
1874	61-0-3	203.300	179.460	146.850	1.950.228	32.610
1875	36-5-1	119.000	104.554	83.524	2.033.752	21.028
1876	15-1-0	53.540	47.622	39.730	2.073.482	7.892
1877	11-7-3	44.300	36.356	30.950	2.104.432	5.406
1878	17-4-0	64.400	59.722	48.300	2.152.732	8.422
1879	0-0-0	0	0	0	2.152.732	0
1880	0-0-0	0	0	0	2.152.732	0
1881	8-0-3	30.200	26.639	22.625	2.175.357	4.014
1882	2-0-2	15.400	13.797	9.650	2.185.007	4.147
1883	13-4-2	48.850	43.010	36.350	2.221.357	6.660
1884	5-5-3	22.350	19.680	16.725	2.238.082	2.955
1885	0-0-0	0	0	0	2.238.082	0
1886	8-1-3	25.600	22.551	18.100	2.256.182	4.451
1887	0-0-0	0	0	0	2.256.182	0
1888	7-0-2	29.600	26.359	22.200	2.278.382	4.159
1889	6-0-3	19.000	16.725	14.000	2.292.382	2.725
1890	0-7-1	5.000	4.401	3.700	2.296.082	701
1891	7-2-1	24.000	21.127	12.000	2.308.082	9.127
1892	7-5-0	29.000	25.625	21.700	2.329.782	3.875
1893	0-0-0	0	0	0	2.329.782	0
1894	6-2-3	22.000	19.366	16.500	2.346.282	2.866
1895	5-1-0	26.000	23.078	19.500	2.349.860	3.578
1896	0-6-2	4.500	4.000	3.375	2.350.485	625
1897	0-0-0	0	0	0	2.350.485	0
1898	0-2-1	2.400	2.208	408	2.352.285	1.800
1899	0-0-0	0	0	0	2.352.285	0
1900	6-1-1	20.000	17.606	15.000	2.345.891	2.606

Tabel 2. Fideikommiskapitalens renteafkast ifølge Justitsministeriets opgørelse 1856-1900⁷

År	4% afkast af fideikommiskapitalen i kr.	Faktisk afkast i kr.	Forskel i kr.	Godsets kassekredit i fideikommiserne
1856	28.322	24.820	3.502	mangler
1861	mangler	31.772	mangler	mangler
1866	41.054	36.508	4.546	22.334
1870	53.686	57.780	-4.094	21.184
1876	92.584	87.132	5.452	95.510
1880	95.883	91.671	4.162	159.430
1885	99.941	88.328	11.613	220.376
1890	102.705	82.941	19.764	248.301
1895	106.264	81.663	24.601	161.758
1900	mangler	81.280	mangler	mangler

at se nærmere på proceduren i forbindelse med salget af fæstegodset. Det var nemlig godsadministrationen, som også varetog administrationen af fideikommiskapitalen. Ved salget indbetalte køberen den del af købsprisen, der ikke blev stående som en førsteprioritet i gården eller huset. Godsejeren fik dermed sin andel på 10% eller 15% af salgsprisen, hvorefter restbeløbet tilhørte de to fideikommiser. Disse beløb blev dog ikke investeret med det samme, men blev samlet indtil der var opsparet et større beløb til udlån¹⁰. På tilsvarende vis opsamlede godsejeren de indkomne afdrag fra fæstegodset, som siden blev investeret. Pointen er, at der derved opstod et slip mellem det tidspunkt, hvor pengene kom ind, til de atter blev investeret. Godsejeren fik dermed i realiteten et rentefrit lån af fideikommiserne. Da processen til stadighed gentog sig, havde godset konstant og ofte særdeles betydelige beløb stående, der i realiteten tilhørte fideikommiserne.¹¹ I tabel 2 er der foretaget en opgørelse af dette slip. Desværre mangler tre af årene, men det tegner alligevel et tydeligt billede af forløbet. Indtil 1870 var størrelsen af fideikommisernes rentefri tilgodehavende i de to fideikommiser forholdsvis beskedent, men fra 1876 steg beløbet kraftigt og i

1890 havde fideikommiserne 248.301 kr. til gode hos godsejeren. Dette forløb er ikke tilfældigt, men må ses i forbindelse med, at godsets indtægter i tiden efter 1875/75 faldt hurtigere end udgifterne, hvilket medførte, at godset i en række af disse år havde underskud i pengeregnskab. Godset benyttede altså disse "gratis" lån til at forbedre godsets likviditet og til at finansiere underskuddene i disse år.

Gratis var lånene naturligvis ikke, da godset dermed gik glip af renteafkastet, men som følge af godsets økonomiske situation, var det vigtigere for godset at skaffe lettilgængelig og billig likviditet til dækning af godsets underskud. Derved kom godset ind i en ond cirkel med faldende indtægter og nye økonomiske vanskeligheder, der blev kompenseret ved nye træk på denne "kassekredit", hvorved renteindtægterne faldt på ny osv.

Hovedgårdsdriften

Med undtagelse af hovedgården Krenkerup, der først blev forpagtet ud fra den 1. maj 1845, blev godsets hovedgårde bortforpagtet fra den 1. maj 1841. Hovedgårdene forblev bortforpagtet frem til og efter århundredskiftet. Dermed blev godsets hovedgårdsindtægter og udgifter bestemt af

forpagtningsaftalernes indhold. Disse indeholdt fire dele, nemlig aftaler om størrelsen af forpagtningsafgifterne til godset, samt arten, størrelsen og vedligeholdelsen af produktionsapparatet, en passus om arbejdskraften og endelig et afsnit om andre gensidige forpligtigelser. Igennem hele perioden skete der konjunkturbestemte reguleringer af forpagtningsafgifterne, men de indeholdt altid to bestanddele. For det første en fast pengeafgift, der var uforanderlig i hele forpagtningsperioden og som kun blev reguleret i forbindelse med kontraktindgåelse og ved fornyelser. Som følge af den forholdsvis lange forpagtningstid, ofte 12 og 15 år, blev værdien af denne ofte udhulet. Forpagtningskontrakterne indeholdt derfor også en konjunkturreguleret afgift i form af en fast kornafgift i byg og hvede, der skulle betales enten efter foregående års kapitelstakster eller efter de sidste ti års kapitelstakster for Ålholm og Maribo amter. Endvidere skulle forpagteren betale et depositum ved tiltrædelsen som forpagter. Dette depositum forblev godsets med mindre forpagtningen blev afbrudt af godset. I givet fald forpligtigede godset sig til at tilbagebetale en del af dette afhængig af den resterende forpagtningsperiodes længde.

Sammenholdt med godsets egen drift af hovedgårdene var forpagtningen en yderst lukrativ forretning for godset. I 1838 og 1840/41 var indtægterne fra hovedgårdene, hvis man indberegner indtægterne fra "salg af produkter" henholdsvis 7.214 kr. og 33.296 kr. Til sammenligning indbragte forpagtningen 63.254 kr. i 1845/46. Tallene bekræfter, at forpagtning af hovedgårdsdriften var en langt mere effektiv måde at trække rede penge ud af godssystemet. Efter 1845/46 faldt forpagtningsindtægterne frem til 1855/56. Næppe uden grund. I sine erindringer skriver L. Jørgensen, der en tid var forpagter under Hardenberg Reventlow således: "Men nu kom

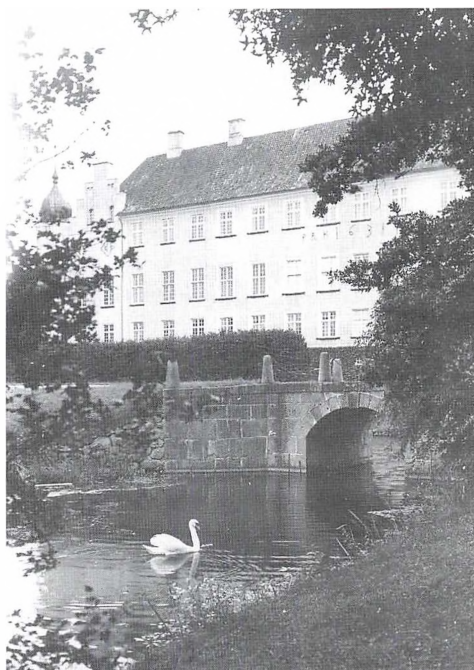
1840 og 41, som med stadig Regnveie gave næsten total Misvækst. I disse Aar blev alle Grevskabet Hardenberg Hovedgaarde bortforpagtede, ligesaa Søholt til Meincke og Juellinge til Ahlmann. Alle disse unge Landmænd satte store Capitaler til i disse Aar; men jeg havde det Held at slippe godt igennem uden at sætte Noget til".¹³ Forpagterne var med andre ord hårdt spændt for i 1840'erne, hvilket også kan ses på de meget store forpagtningsrestancer i disse år. Forpagtningsafgifterne må derfor have været særdeles høje, og forpagtningsbetingelserne blev ikke bedre af, at forpagterne selv måtte tilføre hovedgårdene det nødvendige produktionsapparat i form af heste og redskaber. Ikke desto mindre steg den reelle værdi af forpagtningsafgifterne selv om de nominelle forpagtningsafgifter faldt frem til 1855/56.

Herefter oplevede godset frem til 1885/86 en meget voldsom vækst i indtægterne fra forpagterne inden krisen påvirkede forpagtningsindtægterne i nedadgående retning, hvilket fik godset til at stramme afgiftsskruen overfor forpagterne efterhånden som kontrakterne skulle fornys. Det var bl.a. tilfældet med forpagteren på Nørregård, der i 1878 fik hævet afgifterne med 20%, men efterhånden som krisen blev skærpet, hævede godset sine afgifter til nye højder. Således på Rosenlund, hvis afgifter i 1893 blev forhøjet med 60%. Dermed formåede godset i løbet af krisen at afbøde de økonomiske konsekvenser. Når afgifterne alligevel faldt, skyldes det ikke mindst, at forpagterne i stigende grad fik vanskeligheder med at betale afgifterne, hvilket ses af forpagternes støt stigende restancer til godset. At det også fik konsekvenser for driften af hovedgårdene fremgår af datidens kendte landbrugssagkyndige Chr. Sonne, der i 1907 forpagtede Rosenlund. Om situationen på Rosenlund ved forpagtningsovertagelsen har Chr. Sonne

siden skrevet i sine erindringer: “Efter en Del Søgen, som væsentlig var begrænset til Lolland, engagerede jeg mig paa Forpagtningen af Rosenlund under Grevskabet Hardenberg. Det var en stor Forpagtergaard med et Landbrugsareal af ca. 750 Td. Ld., af hvilke ca. Halvdelen af god Jord, medens den anden Del var af væsentlig ringere, ja, endog af meget ringe Beskaffenhed. Bygningerne var delvist meget tarvelige, og Jordene, til hvis Drift jeg ikke havde personligt Kendskab, viste sig meget urene og i forholdsvis ringe Gødningskraft. De første Driftsaar, der eksempelvis krævede Ompløjning af hele Marker, hvis Afgrøde kvaltes af Ukrudt, gav derfor betydelige Tab. Og først efter et betydeligt Indhug i min paa Knuthenborg opsparede Formue lykkedes det mig at faa ønskelig og skik paa Gaardens Driftsøkonomi”.¹⁴ Bedske ord, der nok rummer den sandhed, at de høje forpagtningsafgifter og forpagternes forholdsvis korte tidshorisont lagde en dæmper på forpagternes investeringer i produktionsapparatet, der først gav et afkast på længere sigt, så landbrugsdriften ikke var optimal.

Forstvæsen

Godsets skov forblev en lukrativ forretning for godset gennem hele perioden om end det var en ustabil og meget svingende indtægt. Mens indtægterne fra hovedgårdsdriften og fæstegodset stort set tegner et lineært forløb, så svingede indtægterne fra

forstvæsenet i en stor del af perioden op og ned med op til en 50% forskel i godsets fortjeneste fra det ene regnskabsår til det næste. Først fra 1860/61 steg indtægterne støt frem til 1875/76, hvorefter indtægterne faldt, ind til de stabiliserede sig i 1890'erne.

Godsets udgifter 1840-1900 ***De samlede udgifter***

Som på indtægtssiden skete der store ændringer gennem de tres år. Med de stigende indtægter fulgte tilsvarende stigende udgifter. Udgifterne holdt sig i de første årtier gennemgående under indtægterne. Ser vi bort fra året 1845/46, hvis regnskaber er tvivlsomme, så var der i årene 1885/87 og 1895/96 tale om nogle voldsomme underskud. Overskuddet de øvrige år svingede stærkt fra 804 kr. i 1860/61 til 47.972 i 1890/91, men det er bemærkelsesværdigt,

at overskuddene i selv de bedste indtægtsår fra 1860/61 til 1875/76 var forholdsvist beskedne. Nu er ordet "overskud" næppe den rette betegnelse for den sum, der blev tilbage, når udgifterne var trukket fra indtægterne. Udgifterne indeholdt foruden udgifter til godsdriften nemlig også godsejerens private udgifter på godset som et kontant udbetalt overskud til godsejeren. "Overskuddet" var derfor snarere den del, som blev henlagt til det følgende år, når godsejeren havde fået sin del af indtægterne. Det var denne del, som principielt kunne henlægges til investeringer. Derved er det ikke sagt, at dette "overskud" var sat specielt af til henlæggelser, snarere var der blot tale om den sum, der ikke fandt anvendelse det pågældende regnskabsår. I den forbindelse er det interessant, at der ikke et eneste år blev afsat penge til henlæggelser og investeringer i godsdriften. Dette er dog ikke ensbetydende med, at der ikke foregik en vis form for opsparing. Opsparingen var blot ikke en integreret del af godsets budgettering og regnskabsførelse og dermed af virksomheden Hardenberg Reventlow.

Forløbet i størrelsen af de samlede udgifter følger stort set de generelle økonomiske konjunkturer i perioden. Indtil 1875/76 er der tale om en periode med stigende udgifter, hvorefter der indtræder en periode med faldende udgifter. Fra 1899/1900 er udgifterne atter stigende. Dette bibringer ikke noget nyt. I stedet vil vi se nærmere på de enkelte udgiftsposter og ikke mindst godsets omfattende indbetalinger til de to bankierfirmaer "Hambroe og Søn" og "Schmidt og le Maire".

Udbetalinger til godsejeren

Igennem alle årene var godsets ubetinget største udgiftspost de kontante udbetalinger af penge til godsejeren. Udgiftsposten kræver dog en nærmere forklaring. Selve

posten "leveret greven/grevinden" er lige til. Det drejer sig om penge udbetalt direkte til godsejeren eller hans konto i Breslau. Indtil 1870/71 var dette en forholdsvist beskeden post i regnskabet, som svingede mellem 5% og 15% af de samlede udgifter. Det var tydeligvis penge, der blev udbetalt, når godsejeren besøgte godset. Der har formentlig været tale om godsejerens lommepenge til diverse løse private udgifter. Fra 1870/71 skiftede dette billede imidlertid radikalt. Ikke alene steg denne post i 1870'erne til mellem 45% og 55% af de samlede udgifter, men fra dette tidspunkt og perioden ud, blev de fleste af pengene sendt direkte til godsejerens private konto i Hambroe og Søn samt til Schmidt og le Maire. I 1845/46 blev penge indbetalt til Hambroe og Søn. I perioden 1850/51 til 1865/66 blev de indbetalt til Schmidt og le Maire. Når disse er udskilt, skyldes det, at godset også havde andre økonomiske relationer til især Schmidt og le Maire. Der kan derfor herske tvivl om, hvorvidt pengene alene gik til betaling af ydelser til godset. Det er dog tvivlsomt, hvorvidt godset så noget som helst til disse penge. I 1852 skriver godsets advokat, højesteretsadvokat Liebenberg, i forbindelse med opsigelsen af et par af godsets lån således: "Men Jeg kommer ellers tilbage paa, at Grevinden maa jo selv have Formue, som hun dog ikke kan placere bedre end i de Hardensbergske prioriteter".¹⁵ Denne udtalelse giver kun mening, hvis godsejeren ikke normalt tilbageførte en del af pengene til godset. Jeg har derfor medregnet de indsatte penge i de to bankierfirmaer til posten "leveret greven/grevinden".

Med dette forbehold tegner der sig et broget billede af godsejerens overskud. I 1838 og 1840/41 lå udbyttet på henholdsvis 5,9% og 1,8% af de samlede udgifter. Derpå steg udbyttet i 1845/46 til 65,5%, hvorpå det i de to følgende regnskabsår

Stuepigerne fotograferet omkring år 1900. Saks København Lokallhistoriske Arkiv.

faldt til henholdsvis 23,6% og 8,7%. Den resterende periode kan herefter inddeles i to faser. Tiden fra 1860/61 til 1875/76, hvor udbyttet svingede mellem 46,5% og 57% af de samlede udgifter og tiden fra 1879/80 til 1899/1900, hvor udbyttet med en enkelt undtagelse lå på mellem 15% og 20%. Uanset andelen af udgifterne, var der dog tale om meget betragtelige beløb. I 1870/71 var godsejerens andel således på 139.158 kr., og selv i godsets værste krisear 1895/96 var denne del på 51.691 kr. Disse enorme overskud er ikke enestående. I sit speciale om fæstegodssalget på fem østjyske majorater, har Stig Günther Rasmussen konstateret samme forløb. På Frijsenborg lå godsejerens andel normalt på omkring 50% af udgifterne, mens den i

1870'erne lå på ca. 80%. I penge var der tale om beløb mellem 175.000 kr. og 200.000 kr.! Tilsvarende lå godsejerens andel på Bidstrup i 1870'erne på over 70% mens den for Rosenholm og Fussingøs vedkommende svingede omkring 50%.¹⁶ De danske godsejere havde med andre ord ganske betydelige kontante indtægter fra især salget af fæstegodset i disse år, og specielt 1870'erne må betegnes som godsejernes guldalder. Desværre er det umuligt at undersøge, hvad disse enorme summer rent faktisk blev anvendt til. Det gælder for såvel Krenkerup som de af Stig Günther Rasmussen undersøgte godser. For Krenkerups vedkommende ved vi kun, at pengene gik til greven/grevinden i Breslau. Med til dette billede hører, at denne

post ikke er udtryk for godsejerens samlede udbytte fra Hardenberg Reventlow, idet en række af godsejerens privatforbrug er indeholdt i regnskabet's øvrige udgiftsposter. Det gælder således slotshusholdningen, haveudgifterne og udgifterne til herskabsstalden. For at få et mere præcist billede af disse, har jeg i tabel 3 opført disse udgifter sammen med de kontante udbetalinger til herskabet.

Parallelt med det stigende overskud til godsejeren, steg godsejerens privatforbrug ganske betragteligt. Fra 1865/66 til 1870/71 steg udgifterne til godsets herskabsstald således med 3.604% og blev liggende på dette nye høje niveau perioden ud. Udgifterne til haven steg i flere tempi til 13.839 kr., et niveau som haveudgifterne lagde sig fast på i resten af perioden. Privatforbrugets stigende betydning for godsøkonomien blev understreget af, at udgifterne til slotshusholdningen blev udskilt som en særlig post i 1879/80. Samtidig kan der i regnskaberne aflæses et

stærkt forøget tjenestehold. I 1850 var der således ansat en gartner og en gartnermedhjælper på slottet. Det meget lille tjenestehold må formentlig skyldes, at godsejeren kun sjældent opholdt sig på godset og derfor medbragte tjenestefolk under sine besøg på godset, men i 1890 bestod tjenesteholdet af to kuske, to staldkarle i herskabsstalden, en gartner, en gartnermedhjælper, to gartnerassistenter, en frøken, en køkkenkarl, en stuepige og tre piger.

Tidspunktet for væksten i udgifterne til slotshusholdningen falder sammen med Comtesse Ida Augusta Hardenberg Reventlows død i 1867 og hendes søn C.L.A.R. Holck Hardenbergs overtagelse af godset samme år. Inden da havde grev Holck Hardenberg (død i 1871) stået for opførelsen af slottets have og formentlig også for en udbygning af herskabsstalden.¹⁸ Den egentlige udbygning af haven stod efterfølgeren imidlertid for. I 1885 døde C.L.A.R. Holck Hardenberg Reventlow og grevskabet overgik til prinsesse Lu-

Tabel 3. Godsejerens privatudgifter 1838-1900¹⁷

I	II	III	IV	V	VI	VII
År	Kontant til godsejeren i kr.	Stalden i kr.	Haven i kr.	Slotshusholdningen i kr.	i alt 3-5 i kr.	VI's andel af de samlede udg. i %
1838	4.048	676	144		820	1,2
1840/41	1.732	1.656	1.014		2.670	2,8
1845/46	162.714	4	1.860		1.864	0,7
1850/51	36.384	698	1.834		2.532	1,6
1855/56	22.160	1.454	1.954		3.394	1,5
1860/61	108.200	192	3.410		3.602	1,5
1865/66	128.000	232	5.200		5.432	2,4
1870/71	139.158	8.594	8.820		17.414	5,6
1875/76	226.400	7.433	3.563		10.996	2,6
1879/80	80.900	8.098	7.255	27.621	42.974	11,1
1885/86	174.503	20.973	13.839	6.435	41.247	10,3
1890/91	61.388	8.155	14.819	9.500	32.474	11,0
1895/96	51.691	8.371	14.388	9.100	31.859	9,7
1899/00	100.888	12.259	16.126	11.200	39.585	8,1

Grevinde Ida Augusta Hardenberg-Reventlow (1798-1867). Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

cie Schönaich-Carolath, en søsterdatter til den afdødes morfader. Ind til hendes død blev grevskabet dog styret af sønnen H.B.C.P.G.C. Haugwitz-Hardenberg-Reventlow. Familien flyttede dog først til Krenkerup efter første verdenskrig. Inden dette tidspunkt havde familien fast ophold på godset i Slesien og besøgte Krenkerup med jævne mellemrum. De voksende privatudgifter må skyldes, at familien oftere besøgte og boede på Krenkerup.¹⁹ Der er

derfor ingen tvivl om, at tiden omkring 1870 er et vigtigt omdrejningspunkt i godsets historie med et vældigt løft i godsejerens privatforbrug på stedet. Der blev i tiden fra slutningen af 1860'erne sat helt andre og langt større krav til den kulturelt bestemte levestandard på godset, hvilket kun var muligt i kraft af de enorme indtægter fra salget af fæstegodset.

I 1875/76 toppede godsets indtægter, hvorefter de faldt uden de blev fulgt op af

Greve Rudolph Holck-Hardenberg-Reventlow arvede i 1867 Hardenberg. Her afbilledet i 1885, samme år som han døde. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

et tilsvarende fald i godsejerens privatforbrug. Faktisk steg haveudgifterne netop i denne krisetid! Først i 1879/80 faldt udbetalingerne til greven for i 1885/86 at atter at komme op på niveauet i 1870'erne, hvorefter udgifterne faldt dramatisk de følgende ti år. Faldet tvang altså godsejeren til at skære ned i sine indtægter fra godset. Regnskabet i 1885/86 er i den forbindelse særlig interessant. Godset havde dette år et underskud på 62.659 kr., men til trods for dette, fik godsejeren samme år udbetalt

174.503 kr., hvilket lå langt over de foregående regnskabsår og de følgende ti år. Greven døde den 17. februar dette år, men selv om regnskabet af denne grund kan være specielt, har det alligevel nogle interessante implikationer. I forbindelse med arveskiftet var godset nemlig nødsaget til at optage et lån. Den 16. februar 1886 formåede godsets advokat, højesteretssagfører Klubien, at få Landmandsbanken til at stille de nødvendige 200.000 kr. til disposition til en årlig rente på 6%, men inden

lånesagen var tilendebragt, skrev godsforvalter Dons til Klubien og bad ham låne yderligere 200.000 kr., som han selv begrundede det: "Sagen er nemlig den, at der fra grev Pücklers side stilles fordringer til, hvad der skal kunne præsteres af grevskabet som ikke kunne opfyldes saa længe der skal svares arveafgift..."²⁰ Sagt med andre ord betragtede godsejeren ikke afkastet som en funktion af godsets økonomiske situation. I stedet var overskuddet en fastsat størrelse. Målet var dermed på forhånd givet, og godsadministrationen måtte tilpasse driften til at opfylde dette mål uanset omkostningerne og hensynet til godsets drift i den vanskelige økonomiske situation. Såvel godsforvalter Dons som greven vidste, at godset ikke kunne præstere de givne fordringer, men alligevel forlangte greven fordringerne opfyldt, hvilket tvang Dons ud på lånemarkedet for at skaffe den nødvendige kapital, så pengene kunne sendes til Breslau. Derved blev godset i stadig stigende grad afhængig af kapitalinteresser uden for godsejerens direkte indflydelse og ikke mindst en fortsat stabil indtjening til af betale renter og afdrag! Det kan derfor ikke undre, at Dons mindeligt men bestemt bad Klubien om ikke at nævne dette overfor Landmandsbanken og Justitsministeriet, men i stedet henvise til godsets situation under de dårlige økonomiske konjunkturer!

Et par eksempler skal yderligere illustrere godsejerens i nutidens øjne noget besynderlige indstilling til godsdriften. Godsforvalter Dons havde endnu ikke fået de to obligationer på i alt 400.000 kr., da han fik besked om at sende 80.000 kr. til en hr. Heimann i Breslau, som afdrag på grevens private gæld. Dons bad derfor Klubien den 29. marts 1889 om at bede Landmandsbanken sende de 80.000 kr. til Heimann. Pengene må antageligvis være taget af de to store lån i Landmandsbanken, hvorved

pengene til godsdriften i modstrid med oplysningerne til Landmandsbanken blev anvendt til finansiering af grevens private gæld. Dermed var sagen dog ikke slut, om end den kun vanskeligt lader sig belyse. Den 15. december 1892 modtog Dons nemlig et brev fra direktøren på godset i Krappitz, hvori han beder ham sende 1.074 mark til en købmand Bennicke i Potsdam, som afdrag på grevens gæld. Ved samme lejlighed bemærkede direktøren, at han anså gælden til Heimann for at være for dyr. Hvorvidt dette brev gav anledning til at optage forhandlinger med Heimann om en nedsættelse af renten og bedre betalingsbetingelser vides ikke, men i 1894 gik denne ind på at nedsætte afdragsbetalingerne i ti år.²¹ De tilsyneladende favorable betingelser til trods tilfredsstillede dette tilsyneladende ikke godsadministrationen, for i 1895 fik godset afslag fra Landmandsbanken om at overtage gælden til Heimann.²² Den 31. december 1899 forfaldt lånet til Heimann imidlertid, og godset skulle ved denne lejlighed udrede den nette sum på 78.406 kr.²³ For at skaffe disse penge til indfrielse af lånet optog godset derfor den 18. februar 1900 et lån i Nakskov Spare- og Lånecasse på 70.000 kr. Det væsentlige i hele sagsforløbet er ikke så meget de økonomiske konsekvenser for godset, som selve forløbet og udfaldet. Det som starter med at greven optager et privat lån uden Justitsministeriets godkendelse ender i anden omgang med, at han overlod afdragsforpligtigelserne til godset, som derved fik en ny tyngende gældsbyrde i en lang årrække fremover. Godsets meget anstrengte økonomi var tydeligvis ikke noget, der tyngede greven. Men hermed blev det ikke. På trods af den dybe krise i 1890'erne, holdt det ikke greven fra i 1893 at bede godsforvalteren om 30.000 kr. til indkøb af møbler.

Eksemplerne tegner et billede af en

godsejer, der nærmest betragtede godset som en bundløs sæk, hvor der til stadighed kunne hentes penge uanset konsekvenserne for grevskabet og arvingerne. Godsejerens kontante indtægter fra godset på 61.388 kr. i 1890/91 svarede således til den årlige pengeindkomst for ca. 137 daglejerfamilier, der arbejdede ved Krenkerups skove, hvortil kom de øvrige privatudgifter. Således svarede udgifterne til slotshaven samme år alene til pengeindkomsten for 33 daglejere ved godsets forstvæsen. Derfor giver udtrykket "krise" også kun mening, når man sammenholder det med godsejerens kulturelt bestemte levestandard. Forestillede man sig, at godsejeren havde et langt mindre privatforbrug, ville godset ikke have været i krise. Skal vi forstå godsøkonomien på Hardenberg Re-

ventlow, er det derfor nødvendigt også at forstå godsejerkulturen og godsejerens idealer om det gode liv.

Godsejerkulturen

For at forstå godsejerkulturen og dermed det voldsomme privatforbrug på Hardenberg Reventlow er det nødvendigt at forstå stand- og rangsbegrebet, hvis juridiske fundament skriver sig tilbage til rangforordningen af 25. maj 1671, hvor det blev fastslået, at "statstjeneste var det afgørende i prestigehenseende". I de følgende år kom der en række forordninger, der etablerede et hierarki af rang, hvor adelen i kraft af tjeneste for kongen kunne arbejde sig op i hierarkiet. Der var hele tiden en ny og højere rang, som adelen kunne efterstræbe. Adelen ydede tjeneste og loyalitet over for

Tæppebed ved slotsbroen. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

kongen og fik til gengæld en placering i rangen. Rangforordningerne fik den tilsigtede virkning, idet der allerede fra sidste halvdel af 1600-tallet viste sig en betydelig interesse for enten at komme ind i rangen eller at avancere i rangen. Det kunne kun lade sig gøre fordi rangen spillede en afgørende rolle for adelens opfattelse af det gode liv. Dette forhold mellem rang og statstjeneste har bl.a. forfatteren Palle Rosenkrantz udmærket beskrevet i Dansk Adelsforbunds festskrift i anledning af forbundets 25 års jubilæum i 1932: "Ca. 210 slægter med ca. 900 mænd over atten Aar ejede ca. 300 Godser og Herregaarde og beklædte ca. 540 stillinger i Statens Tjeneste. De indehavde ca. 400 Hof titler og var benådede med ca. 250 danske Dekorationer. Med andre Ord en udpræget Overklasse, der aabnede sine Medlemmer en selvfølgelig Adgang til Statens Embeder og hvis økonomi var sikret af en omfattende Godsbesiddelse i den højere Adels Slægter - men uden politisk indflydelse". Bedre kan den tætte forbindelse mellem rang og statstjeneste ikke udtrykkes.

Adelens forhold til staten var altså en eksistensbetingelse for, at adelen kunne opretholde sine idealer om det gode liv. Adelen måtte hele tiden opretholde sit forhold til staten og kongen, så ikke alene den enkelte adelsmand, men også hans familie og efterkommere fik de eftertragtede titler. Rang og titel tilfaldt nemlig ikke hvem som helst. Der er et klart sammenfald mellem titel og adelskab, så titler i overvejende grad tilfaldt adelige frem for økonomisk ligestillede ikke-adelige. Palle Rosenkrantz gør i førnævnte festskrift selv opmærksom på dette i sin redegørelse over den danske adel omkring 1848.³⁵ Kulturen må derfor have spillet en helt afgørende rolle for den enkelte adelsmands muligheder for at erhverve den eftertragtede rang og titel. På denne baggrund er det derfor vigtigt, at

man ikke alene opfatter adelens privatforbrug, som et mål i sig selv, men også betragter det som et middel til at realisere adelens idealer om det gode liv. De pæne manerer, den smukke have, de smukke heste for slet ikke at tale om ekstravagancen ved de store selskaber på godset eller i København var ikke blot en privat glæde og en livsnyden. Det var samtidig - men ikke alene - en investering for til stadighed at kunne gøre statstjeneste og dermed erhverve rang og titel.

En rang er imidlertid ikke noget i sig selv. Den er kun noget i kraft af sin relative placering i forhold til andre rangniveauer og til dem uden for rangen. Derved er der åbnet op for en konkurrence adelen imellem for at markere rang og titel. De, som er over i rang, vil hele tiden kulturelt markere deres afstand til dem, der er under i rang og omvendt. Adelen var altså i en stadig indbyrdes konkurrence, hvor den enkelte adelsmand og hans familie hele tiden var tvunget til at investere tid og penge i kulturelementer og etiketter, der var "in", for ikke at tabe terræn i forhold til andre adelige og deres familier i rangen. Hvis rang og position spillede en så central rolle i adelens indbyrdes konkurrence, må dette derfor bl.a. kunne aflæses i adelens dagligliv og etiketter. Her skal jeg blot nævne et par illustrative eksempler på stand og rangens betydning for dagliglivet, som af mangel på bedre fra Lolland er hentet fra andre dele af landet.

De årlige efterårsjagter var en af de store begivenheder i adelens årscyklus. Om denne begivenhed skriver comtesse Marie Antoinette von Lowzow på Stensgård om en episode fra omkring 1900: "Forberedelserne til jagterne og de årlige medfølgende selskaber var store. Måltiderne skulle planlægges, bordsætningen ordnes og transporten til jagtrevirerne med de mange vogne arrangeres, også med hensyn til, hvem der

Vinhuset ved Hardenberg. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

skulle sidde i de forskellige vogne. Det sidste skabte en frygtelig konflikt. En godsejerfrue mente, at hun var placeret i en vogn, der i rækken kørte bag en vogn med en dame af ringere rang end hun. Etiketten skulle jo overholdes nøje! Det medførte at hun blev så fornærmet, at familien ikke mere kom på Stensgaard”.²⁶ Senere i beretningen fortæller hun om tanten, lensgrevinde “Roma”. Om vinteren boede hun i en lejlighed i Amaliegade 12 i København. Om selskaberne her skriver beretteren videre: “Her i nummer tolv holdt hun flere store officielle middage om vinteren. Der kunne sidde en 32 mennesker ved hendes

spisebord, og de blev altid sat til bords ved hjælp af Hof- og Statskalenderen. De skulle sidde efter rangforordningen, så var det let at sætte dem til bords. Men da det nogenlunde var de samme mennesker, som man blev inviteret sammen med, så resulterede det i, at man altid fik det samme menneske til bords”.²⁷ Skildringen har et let strejf af ironi, og som beretteren selv pointerede, levede hun i sin mands tid (manden var på alder med hendes bedste-forældre), hvor man holdt mere på etiketten.

Det ovenstående handlede om adelens indbyrdes forhold, men stand og rang kunne også spille ind i forholdet til andre

grupper ikke mindst etiketten herskab og tjenestefolk i mellem. I det følgende fortæller Valborg Sørensen om sit arbejde som stuepige på Brahetrolleborg i begyndelsen af det tyvende århundrede: "Takt og Tone, ja – herskab var herskab, og tjenestefolk var tjenestefolk, og derom var der ingen tvivl, og det rettede vi os efter som en selvfølge: Kun på et punkt strittede vi imod. Kammerherreinden var jo 'født' komtesse Rantzau. Hun forlangte af os, at vi skulle tiltale hende 'Deres Nåde', men da tjenestefolk tit er lige så kloge som andre mennesker, så var vi lige så godt inde i rangforordningerne, at vi vidste, at hun efter sit ægteskab med Treschow ikke havde ret til denne tiltale, og det kan måske være svært at glemme for en i den retning ærkekær sjæl. Når vi derfor med mellemrum blev kaldt op til hende for at få det banket ind i vore vrangvillige hoveder, så grinede vi jo bare og gjorde det i tre dage og så fortsatte vi med den titel hun havde ret til".²⁸

Et af de kulturelementer, der spillede en afgørende rolle for adelen og som indgår i de fleste erindringer er herskabshestene. "Besøg fra Stensgård til Hvedholm foregik i min barndom – som al anden transport – med hestevogn. Herregårdene overgik hinanden med smukke hestespand med blinkere på toppen af hestenes hovedtøj. Blinkerne er en lodret sølvring med en op-hængt sølvplade, der svingede frem og tilbage, når hestene bevægede hovederne, og så sølvpladen glimtede i solen. Det var en gammel regel, at det kun var adelige familier, der måtte køre med blinkere på hestenes hovedlag".²⁹ I hestene, vogne og kusk lå med andre ord en række æstetiske værdier, som adelen satte pris på, og som en adelig godsejer med respekt for sig selv og sin familie *måtte* have.

I det foregående afsnit har jeg søgt at påvise, hvorledes godsejerens overskud på

Krenkerup ikke var dikteret af godsets økonomiske situation. Forholdet var snarere omvendt, at godsejeren stillede visse krav til godsets afkast, som godsadministrationen måtte indstille driften og økonomien efter. Godsejeren betragtede nærmest godset som et overflødighedshorn, som han til stadighed kunne trække penge ud af til andre formål. Så længe godsadministrationen kunne honorere disse krav var interessen fra godsejerens side yderst begrænset. Karakteristisk er det også, at de adelige godsejere kun yderst sjældent nævner godsdriften i deres erindringer. Godsdriften havde ganske simpelt ikke deres interesse. Interessen var vendt mod forholdet til kongen og dermed staten. Godset skulle sikre den enkelte adelsmand og hans familie den nødvendige økonomi til at kunne indtræde i kongens tjeneste med den værdighed og fylde, der blev krævet af en adelsmand med den pågældende placering i rangen.

Derfor var godsejeren på Krenkerup som mange andre adelige godsejere ikke primært drevet af ønsket om at få det størst økonomiske udbytte af godset. Af samme grund blev overskuddet heller ikke investeret i godsdriften eller andre former for virksomheder, men i privatforbruget. Det privatforbrug, der for den enkelte adelsmand og hans familie markerede hans placering i rangen og kongens tjeneste. Først når godsets afkast ikke længere kunne dække godsejerens privatforbrug, greb godsejeren ind med de nødvendige investeringer og/eller økonomiske transaktioner for at øge afkastet. Som vi har set i det foregående var godsejeren villig til at gå særdeles langt for at sikre de stadige investeringer i privatforbruget. Derfor investerede den danske adel heller ikke de enorme overskud fra salget af fæstegårdene i den spirende danske industri, men i privatforbrug og ikke mindst i et hektisk herre-

gårdsbyggeri frem til krisen i begyndelsen af 1870'erne.³⁰ Med det perspektiv vil vi i det følgende vende tilbage til Krenkerups godsregnskaber for at se, hvad godsejeren foretog sig, når godsdriften ikke længere var i stand til at finansiere privatforbruget og godsejerens idealer om det gode liv.

Renter og afdrag 1840-1900

Udgiftsposten "renter og afdrag" dækker over renter og afdrag på grevskabets prioritetsgæld. I modsætning til de øvrige poster i godsregnskabet er det ikke her muligt entydigt at periodisere forløbet i udgifterne. Udgangspunktet er en beskeden udgift i 1838 men allerede to år efter var udgifterne gået fra indeks 5 til indeks 91 og i 1845/45 til indeks 166. Efter en lille tilbagegang i 1850/51 eksploderede udgifterne til renter og afdrag i året 1855/56 til indeks 987! De følgende 15 år svingede udgifterne, men fra 1870/71 og perioden ud steg udgifterne støt med undtagelse af 1895/96 fra indeks 100 til indeks 1.157 i 1899/1900.

Per definition rummer begrebet gæld altid tideelementet. Nuets problemer kan være udtryk for fortidens synder. Vi skal derfor foretage en undersøgelse af godsets gældsætning fra slutningen af 1700-tallet og frem til 1900. Resultatet foreligger i tabel 4. Inden en gennemgang af denne skal godsets situation op til udstedelsen af grevpatentet for godset den 13. december 1815 først ridsets op. Godsets første gældsproblemer, som danner baggrund for godsets problemer i perioden fra 1840 og frem til 1900, kan nemlig spores tilbage til skilsmissen mellem på den ene side geheimeråd Carl August von Hardenberg og grevinde Fridericia J.C. Reventlow den 30. august 1788.³¹ Ved skilsmissen beholdt grevinden de danske besiddelser Kalø, Frisenvold, Løjstrup, Bennesgård, Krenkerup, Rosenlund og Nørregård. Imidlertid havde

grevinden inden skilsmissen forpligtiget sig til at stå inde for en del af Hardenbergs gæld på i alt 146.000 rdl. Kreditorerne var hovedsagelig geheimeråder i Brunsvig. Det var ganske mange penge, og nok også for mange penge. For at sikre betalingen af gælden blev godset i realiteten sat under administration og grevinden tildelt en fast apanage, hvilket fuldstændigt lammede godsets økonomiske handlefrihed. Men til trods for disse drastiske foranstaltninger, var godset alligevel ikke fuldt ud i stand til at betale sine kreditorer.

Forholdene var derfor klart utilfredsstillende, da den fælles søn Christian Heinrich August von Hardenberg overtog besiddelserne den 4. december 1794. For at komme ud af den betrængte situation, søgte han om tilladelse til at sælge og evt. udparcellere stamhuset Frisenvold og Kalø, hvilket blev bevilget henholdsvis den 16. februar 1798 og den 20. september 1799. Salget indbragte Hardenberg Reventlow den formidable sum af 654.905 rdl. Efter at have betalt moderens gæld og omkostningerne ved udparcelleringen var der stadig 482.738 rdl. tilbage. Til dette beløb lagde han selv 17.262 rdl., så den samlede fideikommissformue for stamhuset Kalø-Frisenvold kom op på 500.000 rdl. I stedet for de nu frasolgte godser købte han i 1799 hovedgården Nielstrup af Christian Flindt, idet der samtidig blev tinglyst et lån i godset på 60.000 rdl. Samme år fik han tillige tinglyst to lån på henholdsvis 80.000 rdl. hos baron Gersdorff og 50.000 rdl. i det Kalø-Frisenvoldske fideikommis. Tilsyneladende havde han ikke samme held med at hente likviditet ud af købet som af det solgte gods. I alt fald skulle de 80.000 rdl. anvendes til at afbetale moderens gæld. Lånet skulle afdrages over fem år, men da lånet udløb, fik han kongelig tilladelse til en forlængelse af lånet til 1807.³²

Godset har på dette tidspunkt tydeligvis

Hardenberg set fra haven. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

haft vanskeligheder med at tilbagebetale lånet og man må derfor formode, at de 30.400 rdl., der blev optaget i "Den Almindelige Enkekasse" i 1807, skulle anvendes til lånets tilbagebetaling. Andre 50.000 rdl. skulle anvendes til udskiftningen af godsets jorde, hvilket ifølge Hardenberg Reventlow ville være en god forretning for godset. Dette lån blev endeligt betalt den 26. juni 1812. I 1801 fortsatte Hardenberg Reventlow imidlertid sine godsopkøb ved at købe gårdene Sæbyholm og Vintersborg, men allerede i 1804 blev Vintersborg videre solgt til L. Jørgensen. Endelig købte han i 1810 hovedgården Christiansdahl, hvorved godset fik det udsende, som det behold frem til begyndelsen af det tyvende århundrede. Der er ingen tvivl om, at Hardenberg

Reventlow formåede at udnytte de gode konjunkturer ved disse handler, og derved vendte godsets håbløse gældssituation i 1790'erne. Det har derfor været en ganske tilfreds godsejer, der i 1805 overfor Danske Kancelli kunne berette om resultaterne af godshandlerne i forudgående syv år.

Handlerne illustrerer også godt det feudale godssystemets tilbagevendende problemer med at skaffe rede penge. Når handlerne strakte sig over så lang tid skyldes det snarere likviditetsproblemer end egentlig kapitalmangel. Godset havde i 1805 aktiver på 935.537 rdl., men de var for størstepartens vedkommende bundet i værdier, som ikke umiddelbart kunne realiseres. Når godset ikke var i stand til at afkaste flere rede penge måtte et evt. likvidi-

tetsbehov dækkes ved optagelse af lån. Godset kunne klare akutte likviditetsproblemer med lån, men da det som påvist var vanskeligt at trække rede penge ud af hovedgårdsdriften, blev gældsafviklingen en langstrakt proces. Som allerede påvist evnede forpagterne i en hel anden grad at få godset til at afkaste rede penge. Godset valgte da også i 1789 at bortforpagte hovedgårdene for at skaffe rede penge til afviklingen af gælden til geheimeråderne i Brunsvig.

Godsets økonomi var derfor også ganske pæn, da det blev ophøjet til grevskab den 13. december 1915 under navnet Hardenberg Reventlow bestående af stamhuset Hardenberg, idet navnet Krenkerup ved denne lejlighed blev ændret til Hardenberg og stamhuset Kalø-Frisenvold. Kalø-Frisenvolds fideikommiskapital var som ti år tidligere på 500.000 rdl., hvor der hæftede en gæld på 212.000 rdl. Forordningen om Grever og Friherrers privilegier af 25. maj 1671 og Danske Lov 5-2-65 forbød ganske vist gældsætning af godset, men patentet, der ophøjede godset til grevskab, gav samtidig greven tilladelse til at gældsætte grevskabet med op til 142.275 rdl. mere end den i forvejen hvilende gæld på grevskabet, idet greven kunne disponere over dette beløb som allodium, hvilket vil sige med fuld ejendomsret. Greven fik altså mulighed for at belåne grevskabet med et samlet beløb på op til 354.275 rdl. Derved slap han også for den ydmyge gang til Danske Kancelli, hver gang han skulle belåne grevskabet, så længe han blot holdt sig under låneloftet. Dette privilegium betød bl.a., at Danske Kancelli i 1835 tydeligvis ikke var underrettet om godsets økonomiske situation, og i utvetydige vendinger lod det skinne igennem, at man var irriteret over, at det var nødvendigt at overskride det fastsatte og astronomisk høje låneloft.

Ser man på situationen omkring 1840,

så hvilede der en forbløffende høj og tung gældsbyrde på grevskabet. Omregnet havde grevskabet en gæld på 308 kr. pr. td. htk. Med en rente på 4% svarede dette beløb til en årlig rentebyrde på 30.890 kr. eller ca. 30% af godsets samlede pengeindtægter i 1840/41. Til dette skal tilføjes den skattegæld på 119.598 kr., der blev tinglyst i 1842. Godset har derfor været bundløst forgældet i 1840. De 1.080 kr. i renter og afdrag, der blev betalt i 1838, har langt fra kunnet dække blot den løbende rentetilskrivning på gælden, og selv om dette beløb i 1840/41 steg til 19.140 kr., kunne beløbet ikke dække kreditorernes krav. Problemet omfang understreges af en række episoder i tiden op til 1840. I 1831 var grevskabet således nødsaget til at optage et midlertidigt lån på 20.000 kr. hos handelshuset Suhr og Søn mod pant i 200 td. rug udsæd. Grevskabet pantede med andre ord de kommende indtægter! Da Danske Kancelli skulle indkræve grevskabets lenspligt på 800 kr., et beløb der svarede til 0,8% af indtægterne i 1840/41 i forbindelse med tronskiftet, tog det fem år og adskillige rykkere fra Danske Kancelli før beløbet blev betalt. I foråret 1840 modtog Danske Kancelli et brev fra grevskabets arveberettede successor, Komtesse Ida Augusta Hardenberg Reventlow, hvor i hun ønskede kancelliets oplysninger om, hvorvidt grevskabet virkelig var i den slette tilstand, som rygterne ville vide. Hun var åbenlyst bekymret over, hvad der var ved at ske med værdien af arven. Samtidig med komtessens henvendelse klagede en af kreditorerne over den tilstand, som grevskabet befandt sig i, men inden de to sager var tilendebragt, døde den gamle greve imidlertid, hvilket afsluttede de to sager. Sagen dog med al tydelighed, at Danske Kancelli overhovedet ikke havde kendskab til godsets økonomiske situation, som følge af grevepatentets låneloft, og tydeligvis var

forbløffet over henvendelserne.

Der er da heller ingen tvivl om, at arveskiftet og Ida Augusta Hardenberg Reventlows overtagelse førte til en opstramning af godsadministrationen og en større kontrol fra Danske Kancelli, men på trods af

den eksplosive vækst i godsets indtægter, så tog det endog meget lang tid før lånene blev afviklet. Ud af den samlede gæld i 1840 indgik 63% af gældsmassen således i det nye store lån på 264.400 kr., som godset optog i Københavns Universitets Legat-

Tabel 4. Gæld og prioriteter på grevskabet Hardenberg Reventlow omregnet i kr.⁶⁶

Nr.	tinglysningsdato	lånets størrelse i kr.	løbetid/udslettelsesdato	lånets anvendelse
1.	26/6 1799	120.000	20 år	køb af Nielstrup
2.	14/12 1799	160.000	1807	afbetaling af gæld
3.	31/5 1799*	100.000		udskiftning
4.	11/6 1807	40.000	14/12 1887	indfrielse af gæld
5.	11/6 1807	20.800	14/12 1887	indfrielse af gæld
6.	20/2 1817	194.000	8/1 1852	
7.	6/5 1825	90.000	19/12 1878	
8.	2/6 1831	20.000	4/9 1834	
9.	18/2 1831	67.872	19/1 1854	
10.	14/6 1831	49.600	22/12 1887	
11.	14/12 1833	140.000	9/12 1887	
12.	4/1 1836	140.000	17/1 1887	
13.	4/1 1836	30.000	17/1 1887	
14.	25/1 1841	8.000	27/6 1850	
15.	17/3 1842	119.598	27/6 1850	skatterestancer
16.	8/1 1852	96.000 opr.	22/12 1887	indfrielse af gæld
17.	15/2 1852	40.000	14/12 1887	indfrielse af nr. 4
18.	15/2 1887	20.800	14/12 1887	indfrielse af nr. 5
19.	22/11 1853	67.200	1871	indløsning af nr. 9
20.	24/3 1859	32.800	18/12 1879	nyt stuehus og mejeribygning på Nielstrup
21.	10/9 1863	96.000	11/6 1879	nye bygninger på Sæbyholm
22.	20/4 1876	40.000	19/12 1895	to kornmagasiner på Nielstrup
23.	26/7 1877	38.000	1905	opførelse af mejeribygning og indretning af ny svinestald
24.	4/9 1879	16.500	18/6 1914	ny kostald på Nørregaard
25.	13/1 1881	8.640	22/12 1904	ombygning af kostald på Rosenlund
26.	24/8 1883	22.500	18/6 1903	ny kornmagasin på Rosenlund
27.	18/10 1883	40.000	25 år	ny skovriderbolig
28.	13/2 1885	400.000	?	arveafgift og privatforbrug
29.	8/4 1886	174.000	11/12 1913	dræning af Idalund, Nielstrup og Nørregaard
30.	19/1 1888	264.400	?	indfrielse af gæld
31.	11/7 1889	65.000	25 år	genopførelse af nedbrændte bygninger på Nielstrup
32.	30/6 1892	58.000	1914	genopførelse af nedbrændte bygninger på Hardenberg
33.	30/6 1892	44.000	25 år	byggeri på Nielstrup
34.	13/7 1893	53.122	28 år	dræning af Rosenlund

35.	4/7 1895	30.000	25 år	nyt stuehus og mejeri- bygninger på Idalund
36.	8/7 1897	41.289	28 år	dræning af Hardenberg
37.	11/1 1900	48.324	28 år	dræning af Sæbyholm
38.	18/2 1900*	70.000	Kassekredit	afbetaling af lån til Heimann i Breslau
39.	28/4 1900*	100.000	7/9 1926	privat lån
40.	28/4 1900*	100.000	7/9 1926	privat lån
41.	5/4 1900	17.520	28 år	tilbygninger og udvidelser på Sæbyholm
42.	19/12 1901	16.449	28 år	restauration af Radsted kirke og nyt arbejderhus på Rosenlund
43.	23/4 1903	25.543	28 år	ny kostald og vognremise på Idalund
44.	17/12 1903	61.000	28 år	dræning af Christiansdahl
45.	24/1 1907	89.234	28 år	køb af besætning og inventar til Christiansdahl
46.	29/1 191	130.492	28 år	forskelligt byggeri på Harden- berg, Rosenlund og Idalund
47.	27/1 1916	70.290	28 år	byggerier på Nielstrup
48.	17/7 1919	280.000	28 år	køb af besætning og inventar på Rosenlund

* tidspunkt for tilladelse til optagelse af lån.

kasse i 1888. Med til billedet hører, at en betydelig del af disse lån, der i 1888 blev samlet i dette store nye lån, kan spores tilbage til tiden omkring 1800. Der er med andre ord en forbløffende høj grad af kontinuitet i godsets gældsmasse, så de økonomiske konsekvenser af godstransaktionerne omkring 1800 rakte et godt stykke ind i det tyvende århundrede! Dette kan kun være tilfældet, fordi godset i længere perioder helt eller delvist ikke afdrog på lånene.

Op til 1860, hvor godset atter for alvor begyndte at optage lån, hovedsagelig i de to fideikommiser, udgjorde denne del hovedparten af lånemassen. Man kan undre sig over, at kreditorerne affandt sig med situationen, men en del af forklaringen er formentlig, at der var tale om sikre investeringer. At kreditorerne ikke ubetinget fandt sig i de manglende betalinger, viser et par episoder dog. Ind til midten af 1850'erne blev de nye lån efter 1840, i den udstræk-

ning vi har kendskab til anvendelse, brugt til indfrielse af gamle lån. Med salget af fæstegodset fik godset imidlertid nye og gavmilde kreditorer i Grevskabets fideikommiser, der i kraft af fæstegodssalget var blevet særdeles velstående, og derfor havde et behov for investeringsobjekter at sætte pengene i.

Ser man på tabel 4, så satte væksten i lånene ind i midten af 1870'erne, idet pengene primært blev anvendt til opførelse af nye driftsbygninger, ombygninger af de eksisterende og til dræning af hovedgårdsjordene. Forpagtningsafgifterne blev på dette tidspunkt sat betydeligt i vejret. Som kompensation for disse afgiftsførhøjelser og samtidig gøre forpagterne i stand til at betale dem, måtte godset tydeligvis foretage en række investeringer i produktionsapparatet. Godsets forsøg på at forøge indtægterne fra forpagterne medførte en kraftig vækst i godsets byggeaktiviteter, og da de blev finansieret med lån, også

Hardenberg set fra øst i 1914. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

en kraftig vækst i gældsmassen fra begyndelsen af 1870'erne. Det er dog værdt at understrege, at mange af disse lån ikke var større end at godset selv kunne klare investeringerne over driften. De fleste af lånene var altså ikke et udtryk for manglende betalingsevne, men var konsekvensen af, at godsejeren investerede godsets afkast i et stigende privatforbrug. Greven/Grevindens kulturelt bestemte levestandard tvang altså godset til at finansiere investeringerne i godsdriften med lån i fideikommiserne og dermed de fremtidige renteindtægter! Som det fremgik af det foregående overførte godsejeren dermed særdeles store beløb fra godsdriften til privatforbrug. Denne stadige dræning af godsøkonomien og de manglende henlæggelser kunne kun fortsætte i kraft af, at godsejeren havde mulighed for at finansiere godsdriften med lån. Godsejerens opretholdelse af sit privatforbrug var altså betinget af de gode muligheder for at låne penge i de bugnende fidei-

kommiser.

Hvad skete der så, når godset ikke var i stand til at betale af på gælden? Som vi tidligere har set, investerede godset sig ud af krisen i slutningen af 1700-tallet. Her opkøbte godset jord og arronderede samtidig godset, en omlægning, der blev lånefinansieret, da den økonomiske handlefrihed var lammet. Et udgangspunkt for disse overvejelser er tabel 5 med en oversigt over grevskabets samlede gæld minus skatterestancer, med fem års intervaller fra 1840 til 1900. Endvidere er i søjle tre og fire angivet indekstallene for henholdsvis gældens og indtægternes størrelse. Navnlig tre tidspunkter påkalder sig her interesse, 1840-1855, 1885 og 1895-1900. Tallene i tabel fem understreger for tiden omkring 1840, hvad vi allerede har konstateret, at godset på dette tidspunkt befandt sig i en katastrofal økonomisk situation. Tidligere har vi set, hvorledes godset reagerede ved at forøge pengeindtægterne ved forpagt-

ninger og ophævelse af gårdmandshoveriet. Resultatet blev en kraftig vækst i indtægterne i regnskabsåret 1845/46, så godset på ny blev i stand til at betale sine renter og afdrag samtidig med, at indtægterne til godsejeren steg markant.

Indtægtsgrundlaget hvilede imidlertid på et skrøbeligt grundlag med et unormalt stort kornsalg, som i 1850/51 var tilbage i sit normale leje samtidig med at de øvrige indtægter faldt. Faldet i indtægterne betød, at forholdet mellem indtægterne og gældsbyrden igen blev forrykket til ugunst for godset. Da der samtidig var en ekstraordinær stor skattebyrde dette år, blev godsejeren tvunget til at skære kraftigt ned i sit overskud. Dette var en ubehagelig realitet for godsadministrationen. Korrespondan-

til grevinden, at jeg som meldt lykkelig forklaret denne termin med det mer bemeldt hos Schmidt og Le Maire optagne ... et midlertidigt lån...".³⁸ Det kneb tydeligvis for grevskabet med at skaffe likviditet til forpligtigelserne, og faktisk var de heller ikke i stand til at klare dem alle. I 1851 op-sagde den Almindelige Enkekasse sine to lån fra 1807, da godset hverken havde betalt afdragene endsige renterne. Samtidig op-sagde det Holck Vinterfeldske Fideikommiss sit lån på 194.000 kr. Da godset ikke havde den fornødne likviditet måtte Liebenberg ud på lånemarkedet, hvor det også lykkedes at rejse den nødvendige kapital. Inden dette var sket, var der imidlertid opstået nye problemer med en anden af godsets kreditorer, Stenglin, så man på ny måtte ud på lånemarkedet for at skaffe kapital.

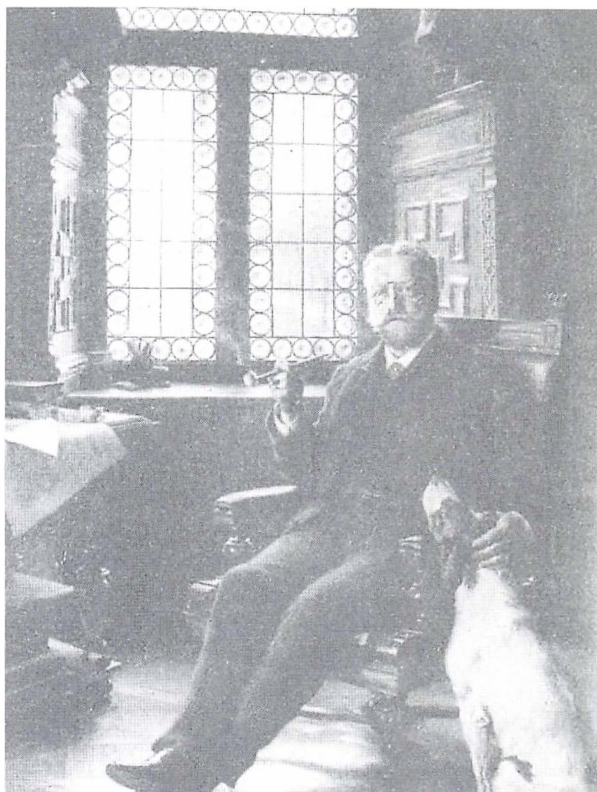
Forløbet af de to lånesager afslører, at godset havde særdeles store vanskeligheder med at tilvejebringe den nødvendige kapital. I et brev dateret den 24. juli 1852 skriver Liebenberg således til godsforvalter Dons, at det kun var lykkedes ham at skaffe 40.000 kr., og at han havde betydelige problemer med at skaffe penge. Han ville derfor forsøge at presse grevinden til at give flere penge til betaling af det Stenglinske lån. I det hele taget gjalt det for godset om at henholde Stenglin længst muligt. Det er netop i forbindelse med godsadministrationens forsøg på at skaffe kapital, at tanken om salg af fæstegodset for første gang dukker op i korrespondancen. Liebenberg forsøgte i 1851 at tilvejebringe et lån hos grev Knuth på Knuthenborg. I denne forbindelse kom grev Knuth ind på spørgsmålet om salg af fæstegodset. Grev Knuth vidste, hvad han talte om. Knuthenborg havde allerede i 1849 fået tilladelse til at afhænde fæstegodset, som det første af de store majorater. I den forbindelse skal det bemærkes, at Knuthenborg i 1844 hav-

Tabel 5. Gælden på Hardenberg Reventlow 1840-1900³⁷

År	Samlet gæld i kr.	Gæld indeks	Indtægter indeks
1840	772.272	57	20
1845	780.272	64	60
1850	780.272	52	35
1855	716.000	105	112
1860	754.400	85	82
1865	850.400	90	78
1870	850.400	100	100
1875	783.200	114	167
1880	639.900	93	132
1885	661.440	77	107
1890	1.050.040	123	123
1895	1.235.162	145	83
1900	1.554.775	159	126

cen mellem godsforvalter Dons og godsets højesteretssagfører Liebenberg vidner om godsets problemer med at klare terminerne. I et brev den 26. juni 1851 hedder det bl.a.: "Med disse 5000 rdl. have vi fred fra den kant til næste termin..." og videre "Jeg skulle dernæst bede dem om at skrive

Lensgreve Heinrich Haugwitz-Hardenberg-Reventlow, fotograferet i starten af 1900-tallet. Efter illustration i Danske Herregårde 1920.

de en gæld på 384.000 kr. eller 146 kr. pr. td. htk.³⁹ Det er derfor ikke utænkeligt, at Knuthenborgs gæld, som på Krenkerup, kan have spillet en betydelig rolle for beslutningen om at sælge fæstegodset. Liebenberg og Dons var da heller ikke sen til at gribe grev Knuths ide om at finansiere indløsningen af prioritetsgælden ved salg af fæstegodset. Allerede i 1851 modtog Dons skemaer fra stiftsamtet til ansøgning om tilladelse til at afhænde fæstegodset.

Det er imidlertid vigtigt, at man ikke uden videre reducerer spørgsmålet om fæstegodssalget til en økonomisk beslutning. I så fald kan man undre sig over, at der ikke var flere godsejere, der allerede i starten af 1850'erne begyndte at sælge ud

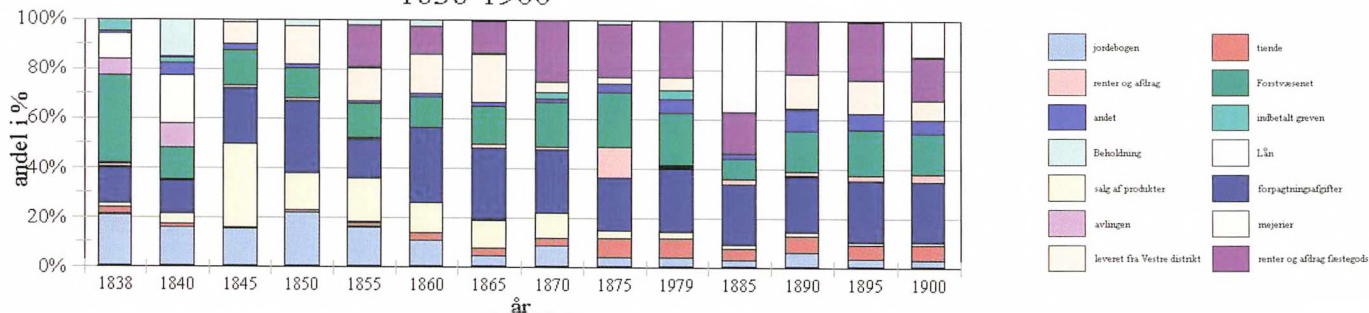
af fæstegodset. Ideen om salg af fæstegodset cirkulerede, og blev livligt diskuteret i det Lolland-Falsterske godsejermiljø i disse år. Ikke alle steder blev idéen lige godt modtaget. Da L. Jørgensen forelagde sine planer for justitsråd Wilhelm på Øllingsøgård, morede denne sig over planen og udbrød: "Hvad er der ved at eje en saadan nøgen Hovedgaard, naar Bøndergodset er bortsolgt?"⁴⁰ Der er ingen tvivl om, at fæstegodssalget berørte noget helt centralt i godsejerkulturen. Kunne man f.eks. stadig betragte sig selv som en rigtig godsejer med en rigtig hovedgård, når fæstegodset var væk? For justitsråd Wilhelm hørte hovedgården og fæstegodset sammen. Fæstegodssalget var altså ikke blot et spørgsmål

Bilag 1. Grevskabets Hardenberg Reventlows indtægter 1838-1900 (Indtægterne er omregnet i kr.)

År	Jordebøgen	tiende	salg af produkter	forpagtningsafgifter	Renter og afdrag	Forstvæsenet	Avlingen	Mejerier	Andet	Indbetalt greven	Leveret fra Vestre distrikt	Renter og afdrag fæstegodset	Beholdning	Lån	i alt
1838	14534	2048	1306	9720	964	24612	4602	7060	1036	3068	0	0	0	0	68950
1840/41	16052	1618	4000	13540	748	13144	9490	19806	5358	2000	0	0	15730	0	101486
1845/46	42702	1598	94574	63254	2156	40476	0	0	6686	0	24270	0	3516	0	279232
1850/51	43946	2056	28570	58412	2298	24076	0	0	3156	0	30090	0	5882	0	198486
1855/56	46966	5794	51670	47738	726	40910	0	0	3082	0	39040	50064	7158	0	293148
1860/61	29816	8334	34750	82506	220	34488	0	0	4384	0	43616	31772	7260	0	277146
1865/66	13580	8720	31596	82760	3270	44498	0	0	4202	0	54710	36508	2274	0	282118
1870/71	29144	8826	34612	83884	3436	57760	0	0	5636	8000	13224	81128	688	0	326338
1875/76	18602	32813	12605	97013	53268	97835	0	0	14281	0	11976	95132	7277	0	440802
1879/80	16989	30114	10267	103033	4027	84758	0	0	22810	14948	20000	91671	1149	0	399766
1885/86	16919	25020	6160	132036	10489	45732	0	0	11707	0	0	88328	0	200000	536391
1890/91	24441	26022	6406	91959	7381	66537	0	0	34463	0	57834	85573	1185	0	401801
1895/96	12398	19905	4040	87302	6645	64971	0	0	23576	0	45847	81970	3315	0	349969
1899/1900	15720	27776	4869	114471	16021	76402	0	0	26989	0	37795	81280	0	70000	471323

Fordelingen af Krenkerups indtægter

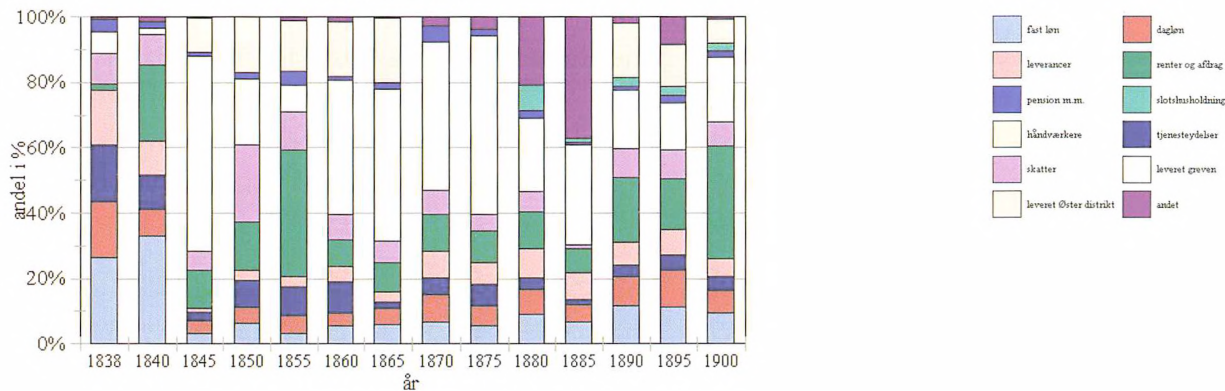
1838-1900

Bilag 2. Grevskabets Hardenberg Reventlows udgifter 1838-1900 (Udgifterne er omregnet i kr.)

År	Fast løn	Dagløn	Håndværkere	Tjenesteydelser	Leverancer	Renter og afdrag	Skatter	Leveret greven/inden	Pension m.m.	Slots-hus-holdningen	Leveret Østre distrikt	Andet	i alt
1838	15832	10324	8926	10432	10050	1080	5598	4048	2260	0	0	440	68990
1840/41	26836	6688	14698	8500	8692	19140	7330	1732	1608	0	0	1072	96296
1845/46	8148	11472	4678	8600	3482	31412	16546	162714	3052	0	28998	192	277494
1850/51	11334	8936	5628	14180	5642	26744	41798	36384	3476	0	30090	86	184298
1855/56	8912	14206	5824	23894	7886	104376	31492	22140	10606	0	41884	3074	274294
1860/61	14044	11140	10726	25458	12222	21562	21364	108200	3866	0	43616	4144	276342
1865/66	15858	13848	4998	5866	7862	25104	17610	128000	5236	0	54710	180	279272
1870/71	20200	26728	16942	15532	24852	34222	22868	139158	14600	0	0	8312	323414
1875/76	22799	24854	23752	28108	27374	39082	21040	226400	7779	0	0	15555	436743
1879/80	32486	27652	27806	12559	31921	40938	23292	80900	8314	27621	0	75033	388522
1885/86	38786	29727	8424	9762	47627	40986	8732	174503	6168	6435	0	213691	584841
1890/91	40335	30465	8586	12186	23883	69364	29824	61388	4869	9500	57834	5619	353873
1895/96	40934	40084	13669	17290	27679	55053	31977	51691	9078	9100	46447	30222	373224
1899/1900	48216	35977	11777	21850	27750	175901	38114	100888	10255	11200	37795	3854	523577

Fordelingen af Krenkerup udgifter 1838-1900

om salg af søm og skruer, men også om det at være godsejer. For grevskabet Hardenberg Reventlow var der imidlertid ingen anden udvej, da kreditorerne for alvor bankede på døren i begyndelsen af 1850'erne. Den 10. maj 1853 fik godset tilladelse til at anvende en del af indtægterne fra fæstegodssalget til afvikling af grevskabets gæld og i perioden frem til 1865 anvendte godset 212.334 kr. af salgsindtægterne til afdrag på gælden.

De følgende 30 år betød en kraftig opblomstring af godsets økonomi som følge af stigende kornpriser og dermed stigende indtægter fra forpagterne, fæstegårdene og forrentningen af indtægterne fra fæstegodssalget. Men samtidig med de stigende indtægter, voksede godsejerens udgifter til privatforbrug ikke mindst i 1870'erne, både som kontante udbetalinger men også i form af et stærkt stigende privatforbrug på Krenkerup. Til gengæld skete der ingen som helst opsparing af de kolossale indtægter. Fra 1875 vendte billedet nu med faldende kornpriser, og dermed faldende indtægter fra forpagterne og fæstegodset. I første omgang lykkedes det for godset at udskyde disse problemer ved at sætte forpagternes faste kornafgifter op, men i 1890'erne slog krisen for alvor igennem, ikke alene som faldende afgifter, men også ved kraftigt voksende restancer. I 1895/96 nåede indtægterne et lavpunkt. For at afbøde virkningerne øgede grevskabet i disse år sine informelle kassekreditter hos grevskabets to fideikommisser, hvorved godset blev i stand til at finansiere sine underskud i disse år. Resultatet blev imidlertid også faldende renteindtægter, der kun uddybede grevskabets økonomiske krise og dets afhængighed af det finansielle marked.

Som det er fremgået, skar godsejeren kun nødtigt ned på sit privatforbrug. Resultatet blev en stigende gældsætning af godset, for at kompensere for de faldende ind-

tægter. I 1895/96 revnede ballonen. I princippet kunne godsejeren have reddet situationen ved at indskrænke sit privatforbrug, men i stedet valgte han med den ene hånd at få henstand med betalingerne af afdragene til Landmandsbanken samtidig med, at han med den anden brugte 30.000 kr. til indkøb af møbler! Godset var i slutningen af 1800-tallet ikke længere i stand til at forøge sine indtægter som det skete omkring 1800, i 1840'erne og med fæstegodssalget fra 1853. Denne gang måtte udgifterne reduceres, hvilket skete ved hjælp af en betalingsordning med Landmandsbanken, som blev gentaget i 1900. Derved er det ikke sagt, at der ikke fandt nedskæringer sted i privatforbruget, for det gjorde der, men godsejeren kunne teoretisk have sparet sig fuldstændig igennem krisen. Men han gjorde det ikke. I stedet gjorde Landmandsbankens henstand det muligt for godsejeren at undgå en yderligere reduktion af privatforbruget.

Konklusion

I 1989 spurgte Ole Feldbæk, hvorfor "...en klasse som de danske godsejere, hvis politiske indflydelse og sociale position var baseret på jord, i løbet af kun en menneskealder afhændede noget nær halvdelen af dette magtgrundlag". Ser man på grevskabet Hardenberg Reventlow, så er der ingen tvivl om forklaringen. Godset var fra slutningen af 1700-tallet og frem til 1900 til stadighed tvunget til at ændre grevskabets godsstruktur, for at kunne betale udgifterne til renter og afdrag på godsets gæld. Man kan hævde, at kontinuiteten i godsets gældsforhold førte til ændringer af godsstrukturen. Vi ser det første gang omkring 1800 med jordopkøb og godsarrangeringer, 40 år senere i 1840'erne med bortforpagtninger af hovedgårdene og ophævelse af hoveriet, og i 1853 med starten på fæstegodssalget.

De fleste investeringer, der blev foretaget på Krenkerup kunne uden større problemer have været finansieret af driften og/eller opsparing, men i stedet blev de lånefinansieret, så godset blev stadig mere følsom over for de økonomiske konjunkturer og kreditorernes luner. Der blev aldrig sparet op af de store indtægter fra ikke

mindst fæstegodssalg. I stedet blev pengene pumpet ind i grevens/grevindens privatforbrug. Bag dette mønster finder man en særdeles kapitalkrævende godsejerkultur, nogle idealer om det gode liv og ikke mindst et kompromisløst godsejerliv, som end ikke Danmarks tredjestørste gods kunne finansiere.

- 1) Ole Feldbæk: "Historikerne og landboreformerne" i: Historisk Tidsskrift bd. 89, s. 51
- 2) Kim Furdal: "Transformation og kontinuitet på grevskabet Hardenberg Reventlow 1840-1900" Utrykt speciale ved Historisk Institut, Københavns Universitet 1988.
- 3) En række af de mere regnskabstekniske overvejelser er her udeladt, men kan findes i mit speciale.
- 4) Dog med undtagen af årene 1938/39-1941/42.
- 5) Rigsdaler er for nemheds skyld omregnet til kroner efter omregningsværdien den 1. januar 1875, hvor en rigsdaler blev sat til 2 kroner.
- 6) Antoni Maczak: "Penge og samfund i 15- og 1600-tallets Polen-Lithauen" i: Historisk Tidsskrift 1976, s. 100f.
- 7) Asger Th. Simonsen: "Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne" København 1970, s. 24ff.
- 8) Grevers privilegier af 25. maj 1671 artikel 6.
- 9) Rigsarkivet. Justitsministeriet. 2. Kontor. Brevbøger. Landsarkivet for Sjælland. Krenkerups godsarkiv 18/450 og 18/450a.
- 10) Stig Günther Rasmussen: "Fæstegodssalg på østjyske majorater. En metodisk og administrationsteknisk studie" i: Bol og By 2 R, 1 bd., København 1977, s. 103f.
- 11) Rigsarkivet. Justitsministeriet. 2 kontor. Brevbøger.
- 12) Rigsarkivet. Justitsministeriet. 2 kontor. Brevbøger. Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. Hovedregnskaber.
- 13) L. Jørgensen: "Mine erindringer" København 1891, s. 229.
- 14) Chr. Sonne: "Min livsmelodi" København 1938.
- 15) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. 13/37 Korrespondance. Breve af 22. januar og 12. juli 1852.
- 16) Stig Günther Rasmussen: "Finansielle forhold på østjyske majorater 1852-77" Utrykt speciale. Århus 1977, s. 101f.
- 17) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. Hovedregnskaber 1838-1900.
- 18) Svend Jørgaard: "Lolland Falsters Herregaarde i Fortid og Nutid" Nykøbing Falster 1938, s. 129.
- 19) Naka Haugwitz: "Mindeskrift" Fåborg 1949.
- 20) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. 13/47 Korrespondance. Brev nr. 139 af 15. april 1886.
- 21) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. 13/47 Korrespondance. Brev nr. 84.
- 22) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. 13/48 Korrespondance. Brev nr. 69.
- 23) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. 13/48 Korrespondance. Brev nr. 187.
- 24) Nils G. Bartholdy: "Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhæng mellem privilegier og rang i tiden 1660-1730" i: Historisk Tidsskrift 12 R 5 bd, s. 577-650. En uddybende redegørelse for stand- og rangsbegrebets betydning for adelskulturen kan findes i mit speciale.
- 25) Palle Rosenkrantz: "Dansk Adel" København 1932, s. 60ff.
- 26) Ole Højrup: "Herregårdsliv" København 1982, bd. 7, s. 199.
- 27) Ole Højrup: "Herregårdsliv" København 1982, bd. 7, s. 220.
- 28) Ole Højrup: "Herregårdsliv" København 1982, bd. 6, s. 81.

- 29) Ole Højrup: "Herregårdsliv" København 1982. bd. 7, s. 205.
- 30) Jens Christensen: "Storlandbrug – Industrifinansiering 1850-1915" Odense 1984, s. 150f. Stig Günther Rasmussen (1977), s. 130. Peter Bøegh Nielsen: "Industriens finansiering i perioden 1840-1914" Utrykt prisopgave Københavns Universitet.
- 31) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv 2/12.
- 32) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv 2/3.
- 33) Idet vi her ser bort fra fæstegodssalget.
- 34) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv 22/4.
- 35) Rigsarkivet. Danske kancelli. Brevbøger 1839-1845.
- 36) Landsarkivet for Sjælland. Musse herred. Skøde- og panteprotokoller. Krenkerup godsarkiv. 18/641-18/642 Gæld og behæftigelser. Korrespondance.
- 37) De kildekritiske overvejelser omkring tabellen findes i mit speciale.
- 38) Landsarkivet for Sjælland. Krenkerup godsarkiv. Korrespondance. 13/37.
- 39) Rigsarkivet. Danske Kancelli. 4 departement. Indberetninger om de danske len og fideikommisers status ved udgangen af 1844.
- 40) L. Jørgensen s. 252.

Mordet på den vakre Maren

Af Charlotte S. H. Jensen

I foråret 1810 fik folk på det nordvestlige Falster noget at snakke om. De begivenheder, der førte til både mord og selvmord i Hans Olsens gård satte så meget gang i snakken, at det satte spor i kirkebogen. Men hvem havde ret? Folk snakken eller den officielle undersøgelse som fogeden udførte?

En aprilaften i 1810 sprængte en enlig rytter afsted på vejen mellem Klodskov og Kippinge. Han hed Niels Larsen, og red sandsynligvis alt, hvad hest og tømmer kunne holde til.

Der var en dyster grund til, at Niels opførte sig som om en vis mand var i hælene på ham. Han skulle hurtigst muligt til Kippinge og ind hos gårdmand Niels Kiep, hvor han håbede at få fat på sin husbond, Hans Olsen, der var gårdmand i Klodskov. Kiep var gift med Hans Olsens datter Gertrud, og Klodskov-bonden havde valgt netop denne dag til at besøge sin datter og svigersøn. Han var taget hjemmefra lige efter, at de havde spist middag, og havde nu været i Kippinge næsten hele dagen. I dag er det umuligt at gætte sig til, hvilke tanker der fløj gennem Niels' hoved, mens han red gennem det begyndende tussmørke. Men måske fik han den tanke, at hvis blot hans husbond aldrig var taget af sted, så var ulykken måske ikke sket? Han kan

også have overvejet, hvad der egentlig var grunden til, at det var gået så galt. Eller måske havde han blot det voldsomme syn brændt fast på nethinden: Hans madmor, den stadig unge og kønne Maren Jørgensdatter, der lå i portrummet med blodet strømmende ud af et dybt hul i brystet?

Stilhed før stormen

Det var sket for få timer siden. Og på overfladen havde man ikke kunnet mærke noget usædvanligt. Niels selv havde arbejdet med sit, og husbondens ældste søn Hans, der var en voksen karl på 21, gik og huggede nogle træer ude i haven. Den yngste søn, den 10-årige Jørgen, stod ude i huggehuset, hvor han var ved at lave en hammel. Og så var der den indkvarterede soldat fra det slesvigske regiment, rytteren Christen Mortensen. Christen havde været alene inde i stuen, hvor han sad og var ved at stoppe en gammel skjorte. Egentlig havde der været endnu en logerende, en korporal, som hed Binger og var preusser af fødsel. Men han var flyttet samme eftermiddag. Grunden til at han flyttede kvarter var ganske enkelt, at han var utilfreds med forholdene. Maden passede ham ikke rigtigt, og især i de to sidste dage havde det været galt. Der havde også været nogen uenighed omkring brolægningen i stalden, hvor

han havde haft sin hest stående. Men dette spørgsmål havde han klaret med Hans Olsen, der havde betalt ham 8 mark. Ved den lejlighed havde korporalen nu også ymtet noget om, at der havde været problemer mellem ham og Maren, der angiveligt havde "fornærmet ham og talt han for nær". Men nu var Binger altså flyttet, og ved 19.00 tiden den 18 april åndede alt tilsyne-

ladende fred og ro på den nordvest-falster-ske gård. Måske var det lunt i vejret? I hvert fald havde Maren bestemt sig for at servere lidt at drikke til mandfolkene, der arbejdede udenfor. Som tænkt så gjort, og rytteren Christen, der stadig sad og stoppede løs på sin skjorte, noterede sig, at Maren gik ud. Cirka et kvarter efter hørte han en sær, smældende lyd, der lød som om

nogen slog med en kæp ude i gården. Han lagde sytøjet og ville gå ud for at se hvad der foregik, men inden han fik åbnet døren fra stuen ud til gården hørte han en ny lyd. Denne gang var der ingen tvivl - det var et skud.

Mord og selvmord

Christen rev døren op, og så at korporal Binger - der jo ellers var flyttet - lå ude i gården med en pistol ved fødderne. Han havde skudt sig gennem munden. Der var stadig en smule liv i korporalen, men det var ikke meget, og Christen rettede nu sin opmærksomhed mod den skikkelse, der lå i portrummet: Maren Jørgensdatter. Hun lå helt livløs og med blodet strømmende ud af brystet. I det samme kom de to andre, Hans og Niels, spænnende - dels hidkaldt af skuddet og dels af den lille Jørgen. Den 10-årige knægt havde hørt sin mor råbe - han syntes hun kaldte på ham - så lød der et skud, og han løb ud fra huggehuset, for at se hvad der var på færde. Der så han korporal Binger, som han jo godt kendte, og som "faldt ved et skud, som han gav sig selv". Forskrækket over at se sin mor ligge blødende i porten, var han løbet om for at hente sin store halvbror, som han mødte ved brønden i gården. Hans havde også hørt skuddene og var allerede på vej sammen med karlen Niels.

De tre mænd fandt åbenbart snart ud af, hvad der måtte gøres. Rytteren Christen skyndte sig at informere korporal Hansen, der også var indkvarteret i Klodskov, og denne sørgede hurtigt for, at der blev sat to mand på vagt ved ligene. Man turde ikke rigtigt flytte dem, før præsten havde sagt god for det. Niels blev sendt af sted i strakt galop for at hente Hans Olsen hos datteren i Kippinge - og

Hans? Det melder historien strengt taget ikke noget om, men mon ikke han har haft nok at gøre med at trøste sin halvbror?

Niels Larsen var heldig med sit hurtige ridt mod Kippinge. På vejen mødte han sin husbond, der var taget fra datteren ved 17-tiden. Han fik overbragt de tragiske nyheder og de hastede hjemad i fællesskab. Sent på aftenen blev der også sendt bud til myndighederne om hvad der var sket.

Fogedens undersøgelse

Dagen efter skulle der være forhør. Fogeden kammerråd Dahlstrøm mødte, sammen med de "tiltagne mænd" Jørgen Christiansen og Jørgen Olsen, der begge var gårdmænd i Klodskov - og ifølge med lægen, distriktskirurg Matzen. Alle gårdens beboere blev forhørt om deres gøren og laden dagen før, og om hvordan mordet var foregået. Også den lille Jørgen måtte berette om, hvordan han var blevet "ganske forskrækket" over at se sin mor ligge

Illustration fra skillingvisekongen Julius Strandbergs arkiv til datidens skillingviser med temaet sorg. Fra "Visemageren" af Iørn Piø, 1994.

Sorg. "Visemageren", 1994.

skudt og var løbet af sted efter storebroderen. Hans Olsen blev tilsyneladende også spurgt, hvorvidt han havde nogen idé om, hvad der havde bevæget korporal Binger til den drastiske gerning, men han kunne ikke tænke sig, hvad det kunne være. Altså bortset fra, at Binger flere gange havde været utilfreds med forplejningen, og Hans' konklusion var derfor, at hele sagen måtte kunne føres tilbage til denne "misfornøjelse over Spisen". Videre kom fogeden ikke i sagen, og man gik derfor ind i det værelse, hvor den døde kone lå, for at lade lægen komme til.

Maren var blevet ordnet og klædt i ligtøj - "som til Begravelse" - og doktor Matzen, forklarede, at hun havde et 4 tommer

langt, og meget dybt sår i brystet. Den venstre lunge var helt ødelagt, de fleste ribben knust og hullet helt fyldt af levret blod. Lægen kunne dog ikke finde hverken kugle eller hagl, og konkluderede derfor, at Maren ikke var blevet skudt "med et skarp-ladt gevær". Det var dog tydeligt for alle de tilstedeværende, at konen ikke havde taget sig selv af dage, men tværtimod "paa en voldsom Maade af Corporal Binger er berøvet Livet". Konklusionen, som findes i fogedprotokollen, blev derfor at "Gaardmand Hans Olsens kone Maren Jørgensdatter i Clodschou kan paa sædvanlig Maa-de med brugende Ceremonie begravnes paa Ønslev Kirkegaard og hvorom Præsten hr. Dalhof blev meddelt Tilladelse".

Tre søstre på 17 år

Maren Jørgensdatter blev begravet fire dage senere. Hvis hendes begravelse foregik med "brugende Ceremoni" og dertil hørende opbrud af slægt og venner blandt begravelsesgæsterne, kan en af dem meget vel have været hendes søster, Else. Hun var 56 år og gift med gårdmanden Christen Kappe i Sørup. Hun var den ældste - og nu også den sidste - af den tidligere sognefoged Jørgen Bellings børneflokk. Forældrene havde været døde længe, og i de seneste år var det også tyndet gevaldigt ud blandt hendes søskende. Og uanset om hun var med til søsterens jordefærd eller ej, kan dødsfaldet nok have sat tanker i gang både hos hende og andre af egens beboere.

For var Else selv ramt, så var svogeren Hans Olsen det også. Han havde været gift med ikke mindre end tre af hendes søstre i løbet af de sidste sytten år. Den første havde været Karen. I 1784 giftede hun sig med Hans, som da allerede var enkemand. De nåede at få tre børn sammen - den ældste pige fik navn efter Hans' første kone, Gertrud. Men Karen blev kun 33 år gam-

mel, og Hans måtte se sig om efter en ny kone. Den tredje af de voksne søstre hed Bodil. Hun var i mellemtiden blevet afsat, men den næste i rækken var ledig og 24 år. Og så havde Hans giftet sig med Kirsten, der fik himmelsengen med de grønne, stornistrede gardiner som medgift. Hun havde ikke nået at få den med sig fra hjemmet, inden deres far døde, kun godt en uge efter brylluppet. Så skifteforvalteren havde måttet præcisere, hvordan det nu forholdt sig med sengen, da faderens dødsbo skulle registreres. Kirsten og Hans fik en lille datter, der selvfølgelig kom til at hedde Karen. Men fire år efter, lige ved juletid, havde det været Kirstens begravelse, man samledes til. Og et halvt år efter holdt Hans bryllup med den sidste af søstrene, Maren, der havde været gudmor til lille Karen. De fik to drenge, Jørgen og Ole. Fire måneder efter de voldsomme begivenheder var Hans Olsen til brudeskamlen for femte gang, og også i dette ægteskab kom der et par børn. En dreng og en pige - der kom til at hedde Anne.

Man kan naturligvis kun gisne om, hvilke grunde, der kunne ligge bag navnevalget, men påfaldende er det, at den ældste pige ikke denne gang fik navn efter faderens afdøde kone. Et nærliggende gæt kunne dog være, at det var omstændighederne ved Maren's død, der gjorde hendes navn uegnet.

Mislykket kærlighed?

Gisne og gætte kan man altid. Især på 200 års afstand. Men for en nutidig læser virker mordhistoriens opklaring ikke helt troværdig. Den eneste grund, som Hans Olsen kunne give som årsag til, at Binger havde myrdet hans kone, var at de havde skændtes. Og at årsagen var uenighed og misformøjelse med hensyn til maden?! En forklaring som myndighederne i kammerrådets skikkelse åbenbart godtog.

Nu kan Maren vel have været usædvanligt dårlig til at lave mad. Hun kan have været en så elendig - men skarptunget - kok, at Binger følte sig drevet til at komme tilbage og skyde hende. Oven i købet på trods af at han havde fået sine overordnede tilladelse til at flytte, og således ikke behøvede at opleve at hun "talte ham for nær" eller "fornærmede ham" oftere. Ved flytningen var han også sluppet fri af hendes gryders muligvis rædselsfulde indhold. Men hvis Maren var så galsindet og så håbløs til at lave mad, at hun skulle skydes - hvorfor så ikke blot skyde hende og stikke af? Hvorfor måtte den slesvigske korporal dog også skyde sig selv på grund af skænderier over maden? Som både morder og selvmorder kunne han ikke gøre regning på at blive begravet på kirkegården på sædvanlig vis. Så det var ikke kun sit liv han ofrede - men muligvis også saligheden, som han satte på spil over de gastronomiske skænderier.

Noget tyder på, at fogedprotokollen ikke rummer hele historien om, hvad der lå bag det drama, der udspillede sig i Klodskov

Fra "Visemageren", 1994.

den 18. april 1810. Kirkebogen giver en antydning af en anden historie, for her har præsten ikke kun refereret den officielle undersøgelses konklusion, men også den udlægning, som affæren fik i folkemunde: "Maren Jørgensdatter, gaardmand Hans Olsens Kone i Clodskov død 18 april og begravet 23d. 37 år gl.

NB: Denne vakre og takkelige Kone blev paa en skjændig Maade ihjelskudt af en korporal ved det slesvigske Rytterregiment, en Preusser af fødsel ved navn Binger som laae i kvarter hos hende. Han havde flere gange yppet Klammeri med Konen angaaende Bespisningen. Han besværer sig derover for hans Chef som strax lader ham anwise et andet kvarter. Han flytter men kommer strax tilbage med 2 ladte Pistoler. Han møder Konen i Gaarden sætter hende den ene Pistol paa det venstre Bryst, brænder løs, hun styrter og dør paa Øjeblikket. Han gaaer derpaa 6

til 7 Skridt bort fra hende skyder sig med den anden Pistol igiennem Munden og falder. Morderen blev ved Nattetid begravet i Eskebjerg-Skoven. Nogle troe at mislykket og forsmaaet Kjerlighed maa have været Hoved-Aarsagen til denne rasende Gierning."

"Mislykket og forsmået kærlighed" lyder som en bedre grund til at skyde både genstanden for den uopnåelige forbindelse og sig selv. Vidste Hans Olsen mere end han sagde ved forhøret? Eller var historien om Bingers forelskelse i den "vagre" kone ikke andet end halvromantisk folkesnak? I al fald varede det kun et års tid, før folk fik en ny historie af samme slags at kolportere, da soldaten Carl August Simon, drog en kniv og huggede den i brystet på sin tidligere kæreste, en 17-årig pige fra Gundslev. Og denne gang var der ingen tvivl; det var et ægte jealousydrama.

Kilder bl.a.:

Folketællinger og kirkebøger for Ønslev sogn
Vestensborg gods, skifteprotokol 1766-1805
Falsters birk, fogedprotokol 1802-16

Venner og fjender omkring Østersøen

- de dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder.
Et arkæologisk forsknings- og formidlingsprojekt
inden for Storstrøms Amt

af Anna-Elisabeth Jensen

Siden Karen Løkkegaard Poulsen forrige år i Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1998 redegjorde for vikinger og vendere på Lolland-Falster er emnet blevet endnu mere aktuelt.

Såvel stednavneforskere, som historikere, arkæologer og numismatikere i ind- og udland arbejder i disse år med en nuanceret af det fjendebillede Saxo opstillede af venderne i sin krønike for 800 år siden.

Netop i år genudgives Saxo i en nyoversættelse så nye generationer kan fornøjes og harmes over hans sort-hvide skildringer, der uden forbehold skildrer den danske konge Valdemar den Store og den danske Biskop Absalon, som de gode og kristne ledere af et samlet kristent dansk folk. Syd for Østersøen boede ifølge Saxo de onde, hærgende, hedenske, vendiske pirater, der overfaldt de fredelige, gode, kristne danskere i det nuværende Danmark med tilgrænsende områder i blandt andet Sydslesvig og Skåne.

Præsentation af projektet ”Venner og fjender omkring Østersøen”

De arkæologiske institutioner i Storstrøms Amt fik som udklang på Kulturregionsfor-

søget 1996-1999 mulighed for at gennemføre et fælles forsknings- og formidlingsprojekt, der fokuserer på museernes kilde-materiale til vikingetid og tidlig middelalder. Projektet foretager derfor en gennemgang og registrering af genstandsmateriale fra tiden mellem ca. 700 og ca. 1250 på de arkæologiske museer i Storstrøms Amt. Herudfra skal det vurderes om bebyggelsesmønstret inden for Storstrøms amt fra ca. 700 til ca. 1250 afspejler eventuelle indvandring, udvandring eller erobring. Endelig skal det afklares om genstandsmaterialet i Storstrøms amt fra ca. 700 til ca. 1250 overhovedet afspejler forskellige etniske grupper, samt i givet fald, hvorledes f.eks. vendiske karakteristika identificeres.

Projektet styres af en følgegruppe med repræsentanter fra de arkæologiske institutioner i Storstrøms Amt, Palle Birk Hansen fra Næstved Museum (formand), Dorte Wille-Jørgensen fra Sydsjællands Museum, Thomas W. Lassen fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum samt Leif Plith Lauritsen fra Middelaldercentret. Arkæologiudvalget har frikøbt museumsinspektør Anna-Elisabeth Jensen fra Museet Falsters

Minder som projektleder i et år fra februar 2000. Næstved Museum administrerer projektet, og Middelaldercentret stiller kontorplads til rådighed for projektet.

Formidlingen tager sigte på at præsentere projektets resultater så bredt som muligt til børn og voksne. Ikke blot under de for museerne klassiske former som f.eks. bøger, udstillinger og skoleundervisningsmateriale, men også på mere utraditionelle måder f.eks. på Internettet på www.aabne-samlinger.dk, eller gennem informations-tavler og turfoldere til kulturlandskabet.

Perioden og emnet er valgt fordi regionen som grænseland i Østersøen er centralt placeret i diskussionen af samfundsudviklingen mellem forhistorisk og historisk tid. En periode hvorfra de arkæologiske kilder sparsomt suppleres af de skriftlige kilder først i form af runeindskrifter på sten og ben, senere i form af overleverede juridiske dokumenter og annaler eller af krøniker som Saxos.

Udbredelsen af pengeøkonomi og etablering af en egentlig monopolmønt, kristendommens indførsel, kongemagtens konsolidering og etablering af købstæder skaber en infrastruktur og grundlaget for de administrative instanser, der har holdt sig til vore dage.

Fremlæggelser og diskussioner af Skånske fund fra vikingetid og tidlig middelalder eller f.eks. Syddansk Universitets fokusering på korstogenes sammenhæng med samfundsudviklingen viser at danskere ikke bare er danskere og vendere ikke bare vendere, men at der er et netværk af lokale og regionale interesser, der skal tages i betragtning, når forholdet mellem befolkningen i landområderne nord og syd for Østersøen skal beskrives.

Krønikeskriveren Saxo betoner som nævnt ovenfor det fjendtlige forhold i 1100-årene som baggrund for Absalons heltedige indsats for kongeriget. En

række arkæologiske forekomster kan tolkes i denne fjendtlige sammenhæng, f.eks. sejlspærringer ved vore fjorde og nor, nedbrændte borge, Fribrødre Å-pladsen anskuet som ledingshavn osv.

Den fredelige kontakt afspejles i giftermål indenfor kongeslægterne og stormændenes rækker. Hverdagskeramikken, den såkaldte østersøkeramik, har rødder syd for Østersøen og også andre hverdagsgenstande, som f.eks. bronzebeslag til læderskeder til knive findes i samme udformning på begge sider af Østersøen. Slaviske stednavne som Tillitze og Korselitze på især Lolland og Falster vidner som levende fortidsminder om kontakt med venderne eller ligefrem om vendisk bosættelse.

De arkæologiske kilder inden for Storstrøms Amt

Karen Løkkegaard Poulsen fremlagde i 1998-årgangen en gennemgang af kilde-materialet for Lolland-Falster i artiklen: Vikinger og vendere på Lolland-Falster - Hvad siger de arkæologiske levn? En gennemgang der klart viste, at Lolland-Falster var en aktiv del af den internationale verden omkring Østersøen, samtidig med at der ud fra de arkæologiske kilder kan påvises en kontinuerlig, tilsyneladende fredelig, sameksistens gennem århundrederne. Indenfor det nuværende projekt er gennemgået knap 1000 lokaliteter fra Storstrøms Amt, der groft kan henføres til den valgte undersøgelses periode, men kun omkring 200 kan dateres tilstrækkeligt nøjagtigt til brug for videregående undersøgelser. Lokaliteterne er dels registreret i Det Kulturhistoriske Centralregisters søgnebeskrivelsesoplysninger, dels i en upubliceret registrering af middelalderlokaliteter foretaget som forberedende arbejde for fredningsplanlægningsarbejdet i Storstrøms Amt i 1982.

Den første overfladiske gennemgang af

lokaliteterne viste en udstrakt ensartethed i karakteren af fund fra Stevns og Næstved-området i nord til Gedser og Rødby fjordområdet i syd. Det skyldes først og fremmest en ensartet udforskning af regionen med samme fundomstændigheder for forskellige fundtyper.

I det 19. århundrede fremkom i Storstrøms Amt, som i resten af landet, en række skatte- og gravfund ved markarbejde og råstofindvinding. Men med undtagelse af Lolland-Falsters Stiftsmuseums ældre undersøgelser nord for den inddæmmede Rødby fjord, blev regulære større udgravninger i det åbne land først for alvor iværksat i de sidste årtier af det 20. århundrede. Først og fremmest i forbindelse med Ødegårdsprojektet i 1970'erne, og dernæst anlæggelsen af Sydmotorvejen i 1980'erne. Desto mere kærkomne er de seneste undersøgelser af f.eks. Ravnse ved Nørre Alslev, Næs ved Knudshoved Odde og Vester Egesborg ved Dybsø fjord. Af en anden karakter er de nye væsentlige undersøgelser af Fribrødre-lokaliteten med skibsdele fra 1000-årene i ådalen ved Maglebrænde på Nordfalster, og de senere års undersøgelser af de tidlige faser af kongeborgen i Vordingborg.

De fleste bebyggelsesfund er kommet til efter ansættelsen af professionelle arkæologer på lokalmuseerne for godt 20 år siden. Men fundbilledet er stadig langt fra repræsentativt, og fordrejes derfor uforholdsvist af enkeltområder og særlige indsatsområder som Lolland-Falsters Stiftsmuseums ældre undersøgelser, og de nyere projekter omkring Maribo-søerne, foruden Stevns-undersøgelsen, Ødegårdsundersøgelsen eller udgravninger i vej- og ledningstracéer.

Det arkæologiske kildemateriale er af samme art som materialet i resten af det danske område eller for den sags skyld hele Østersøregionen. Der er, som naturligt

for et ørige, en overvægt af skibsfund, der afspejler de søværts forbindelser, f.eks. Fribrødre-fundet, men også af f.eks. skibsgraven ved Flintinge i Toreby sogn på Østlolland. Befæstninger, landbebyggelse, byer og handelspladser, depotfund, begravelser, bro- og vejanlæg mv. findes spredt ud over amtet. I forhold til andre egne af Østersøregionen mangler dog undersøgelser af egentlige gravpladser/tidlige kirkegård fra århundrederne omkring troskiftet. Desuden er der tilsyneladende færre centralstedsfunktioner knyttet til regionen end til resten af landet, f.eks. slås der først mønt i regionen hen i 1300-tallet.

Forskningsstatus

Som optakt til en midtvejsevaluering af det i februar 2000 igangsatte projekt om "Venner og fjender omkring Østersøen" afholdtes i september 2000 et tværfagligt seminar om de dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder.

Alle faggrupper fremlagde under seminaret argumenter for et nuanceret syn på perioden, hvor det er for forenklet blot at se på forholdene mellem danskere på den ene side og vendere på den anden. Her skal blot refereres til nogle af problemstillingerne.

Obodritter - en vendisk befolkningsgruppe

De samtidige skriftlige kilder redegør stort set kun for krig og politik, men det fremgår alligevel, at nogle danskere kan være i krig med nogle vendere og nogle andre danskere, samtidig med at de er venner med andre danskere og andre vendere.

I Kreis Ostholstein lige syd for Fehmarn ligger byen, der på tysk i dag hedder Oldenburg, det vestslaviske eller vendiske navn var Starigard. Begge navne betyder i øvrigt: Den gamle borg. Denne by-borg var hovedsæde for de nordvestligste af de

Rodemark syd for Stubbekøbing september 2000. Syd for Fribrødre-fundstedet reguleres åen af Storstrøms Amt. Ved reguleringen har fundlaget med skibsdele kunnet genfindes længere syd på i ådalen. Deltagerne i september seminaret blev orienteret på åstedet af udgraveren Jan Skamby. Fra venstre ses: Jørgen Skaarup, Langelands Museum; Line Esbjørn, Middelaldercentret; Birgitte Fløe, Næstved Museum; Arne H. Andersen, Odsherreds Museum; John Lind, Syddansk Universitet; Leif Plith, Middelaldercentret; Henning Nielsen, Sorø Amts Museum, Jan Skamby Madsen, Moesgård, Poul Grønder-Hansen, Nationalmuseet; Jochen Meyer, Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter; Jens Ulriksen, Roskilde Museum; Henrik Schilling, Lolland-Falsters Stiftsmuseum; Jan Bill, Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter; Thomas Roland, Næstved Museum og Birgitte Borby Hansen, Museet Falsters Minder.

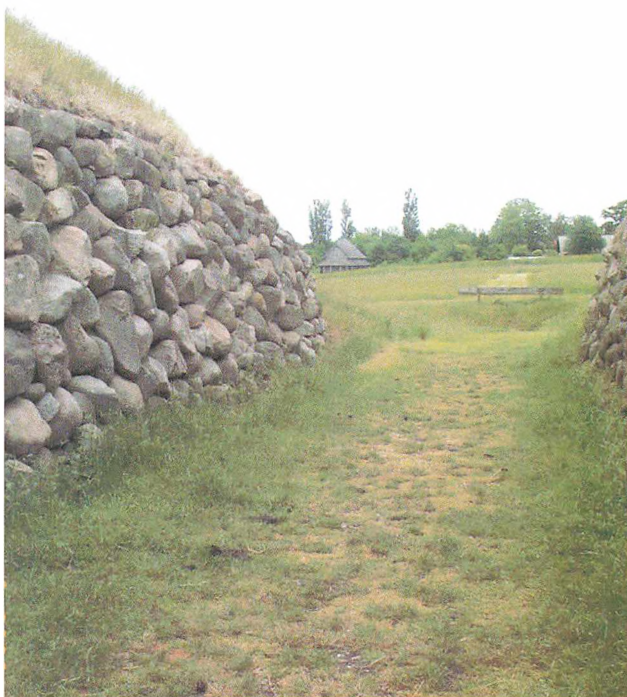
vendiske obodritter, for wagnerne. Og her oprettede tyske missionærer et bispedømme i 948.

Harald Blåtand var allerede i 900-årene gift med den kristne vendiske obodrittfyrste Mistivois datter Tove. I slutningen af 1000-tallet og i begyndelsen af 1100-tallet domi-

neres den danske kongerække af Svend Estridsens sønner, men han havde faktisk også en datter, Sigrid, der blev gift med wagneren Gottskalk. Henrik Gottskalksøn (Sigrid og Gottskalks søn) var således såvel vendisk magthaver, som fætter til de stridende danske tronarvinger som Magnus

Trelleborg ved Slagelse, dendrodateret til 980.

Vikingetidens Trelleborge, der tolkes som en mellemting mellem kaserner og tvangsborge som udgangspunkt for opretholdelse af herredømmet over det omliggende område, bliver anlagt stort set samtidigt i Skåne, på Sjælland, på Fyn og i Jylland. Der anlægges ingen inden for det nuværende Storstrøms Amt. Trelleborgene anlægges i de år, hvor en række begivenheder fører til at Harald Blåtand efter en opstand fordrives af sin søn Sven Tveskæg. Harald Blåtand ender sine dage i landflygtighed hos venderne i Pommern i Wolin (Jomsborg). Samtidig med disse begivenheder nord for Østersøen gør en række vendiske stammer syd for Østersøen oprør mod deres magthavere og mod kristendommen i 983.

Nielssøn (søn af Niels den Gamle) og Knud Lavard (søn af Erik Ejegod). Som vendisk magthaver indgik Henrik Gottskalksøn i forbund og fejder med de danske, saxiske og vendiske nabomagthavere. I en af fejderne genvandt Henrik sin fars herredømme med dansk hjælp. I et andet tilfælde fejdede han mod sine tidligere danske forbundsfæller (sine fætre og Sigrids nevøer), for at få udbetalt sin del af arven efter Sigrids familie i Danmark.

Slaviske stednavne

På Lolland, Falster og Møn findes der som de eneste steder i det danske område slaviske stednavne, men ingen af disse lokaliteter er arkæologisk undersøgt.

Stednavneforskeren Friederike W. Housted, har til hjælp for projektet "Venner og fjender omkring Østersøen" forsøgt at udpege lokaliteter, hvor det skulle være muligt at påvise eventuelle slaviske bebyggelser ad arkæologisk vej. En del af de slaviske stednavne er naturnavne og behøver derfor ikke at have tilknytning til en egentlig bebyggelse.

Tillitze er blot en af de lokaliteter på Lolland og Falster, hvor det vil være nærliggende at forsøge at koble stednavnematerialet med arkæologiske undersøgelser.

Tillitze er den eneste sogneby med et oprindeligt slavisk navn. Tillitze betyder byen, hvor Tilos folk boede. Pudsigt nok er

Billitse holme er i dag to små forhøjninger indbygget i det Lollandske dige 10 kilometer sydøst for Rødby. Før inddæmningen var det to små øer med græs. Det slaviske stednavn "billitse" betyder netop "græsbevokset sted"

selve stednavnet slavis, mens Tilos er et tysk fornavn. Friederike Husted peger på marknavne som Gammel Toft og Tillitze Tofter syd for selve sognebyen som muligheder for bebyggelseslokalisering. Falsterundersøgelsen under Ødegårdsprojektet viste at tilstedeværelsen af den slags marknavne som oftest angiver en ældre beliggenhed af en nustående landsby.

Tillitze er også arkæologisk spændende fordi en af de mindst 5 runesten, der har stået i sognene langs nordkysten af den inddæmmede Rødby fjord, netop er fundet på Tillitze kirkegård.

Tillitze runestenen dateres runologisk til ca. 1050. Runestenen fra byen med det slaviske navn, nævner ikke mindre end fire personnavne, der alle er danske eller nordiske: Toke, Tora, Eskil og Skulke.

Stenen har været indmuret i kirken, men står nu frit uden for våbenhuset. Runestenen har et kors og en kristen indskrift: Eskil Sulkesøn lod denne sten rejse efter sig selv. Altid vil stande, mens stenen lever, denne indskrift, som Eskil gjorde. Krist og Sankt Mikkel hjælpe hans sjæl.

Desuden rummer stenen indskriften: Toke ristede runerne efter sin stedmoder

Thora, en velbyrdig kvinde.

Runestenen er som regel sat af og over enkeltpersoner af en vis betydning i samfundet og ofte med internationale forbindelser. Heldigvis er der i de senere år til supplement af disse ret ensidige tekster fundet flere og flere dagligdagsruneindskrifter på træ og knogler. I Starigard/Oldenborg er der fundet 8 nordiske runeindskrifter på ribben: signaturer, skriveøvelser, en uartig indskrift, et brev og et ord-sprog. Tilstedeværelse af nordiske runer i en slaviske borg syd for Østersøen bekræfter nok en gang forbindelserne mellem syd og nord.

Kristendom

De forskellige bispesæder konkurrerede indbyrdes om missionsmarkerne omkring Østersøen. Kristendommen blev ikke indført fra dag til dag og ikke alle områder var lige kristne altid.

Den første mission, der har relevans for området, er Ansgars missionsrejse i 826 fra frankerriket mod saxerne og skandinaverne. Ansgar får af den danske og svenske konge tilladelse til at rejse kirker i Hedeby ved Slesvig, i Ribe og i Birka. Allerede i

834 oprettes et ærkebispedømme i Hamborg. Hamborg-Bremen kirken fortsatte missionen mod nordøst ind i det vendiske område. Men også fra Magdeburg udgik en mission nordpå mod Østersøen, og fra slutningen af 900-årene stod den polske bispestol direkte under paven.

I 836 overføres de jordiske rester af en siciliansk barnehelgen, Skt. Vitus, til saxerne, hvor han opnår stor popularitet. Som led i en sammenblanding af hedenske og kristne symboler og ritualer kan vendernes firhovede gud Svantevit have haft sit udgangspunkt i en sammenblanding af den kristne tre-hovede tre-enighed og Sankt Vitus. Saxo beskriver at Valdemar den Store og Bisp Absalons erobring af Arkona på Rügen og afbrænding af Svantevit, netop foregår på Skt. Vitus helgendag d. 15. juni 1169.

Tidspunktet for kristendommens indførelse og gennemslagskraft i et område afspejles i det arkæologiske materiale ved en ændret gravskik. Desværre er der ikke systematisk undersøgt større gravpladser eller tidlige kirkegårde fra vikingetiden og den tidlige middelalder inden for Storstrøms Amt. Der er stort set heller ikke foretaget undersøgelse under de nustående middelalderlige kirkers gulve. Der er derfor heller ikke påvist træbyggede forgængere, og der er derfor heller ikke mulighed for at datere et tidligere kirkebyggeri end det de nustående kirker repræsenterer.

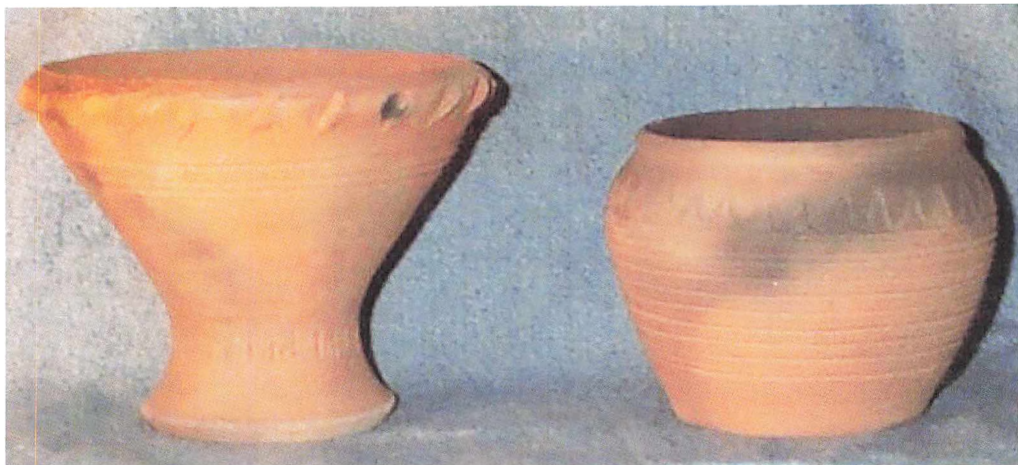
Keramik

Den slavisk inspirerede østersøkeramik er teknisk og håndværksmæssigt den traditionelle lokale keramik overlegen. Lerkarrenes bunde bærer præg af det materiale karrene har stået til tørre på før brændingen. Det kan være stof, sand eller måtter af forskellig slags. En række af lerkarrene har mærker i bunden, der kan genfindes i nabolandsbyer inden for lokale områder.

Mærkerne er f.eks. forskellige former for kors. Projektet "Venner og fjender omkring Østersøen" er nu i færd med at undersøge, om de forskellige bundmærker og bundbehandlingsformer kan knyttes til bestemte områder nord og syd for Østersøen. En del af Østersøkeramikken fra Storstrøms Amt ligner keramikken syd for Østersøen så meget, at der kan være tvivl om hvor den er produceret. Projekt "Venner og fjender omkring Østersøen" vil derfor i et samarbejde med Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser foretage analyser af keramikken og lokalt ler for at af- eller bekræfte om keramikken er lokalt fremstillet.

Perspektiv

Med projektet "Venner og fjender omkring Østersøen" ser det ud til at lykkes Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Middelaldercentret, Museet Falsters Minder, Næstved Museum og Sydsjællands Museum at tilvejebringe et digitalt katalog over knap 1000 fund og fortidsminder fra ca. 750 til 1250. Kataloget udarbejdes til brug for en opdatering af de enkelte museers arkiv og sognebeskrivelsesoplysninger, men vil kunne publiceres via såvel CD-rom som Internet. Materialet er registreret i en database med referencer til Det Kulturhistoriske Centralregister og til brug for behandling og formidling via GIS (Geografiske Informations Systemer). Til databasen er knyttet godt 1000 digitale genstandsfoto og en lang række landskabsfoto, fotodatabasen suppleres fortløbende. Dermed er grundlaget skabt for at vurdere om bebyggelsesmønsteret inden for Storstrøms amt fra ca. 700 til ca. 1250 afspejler eventuelle indvandring, udvandring eller erobring. Genstandsmaterialet afspejler kontakter til det meste af Europa og særdeles tætte kontakter til hele Østersøområdet. Der er heller ingen tvivl om, at der kan spores for-

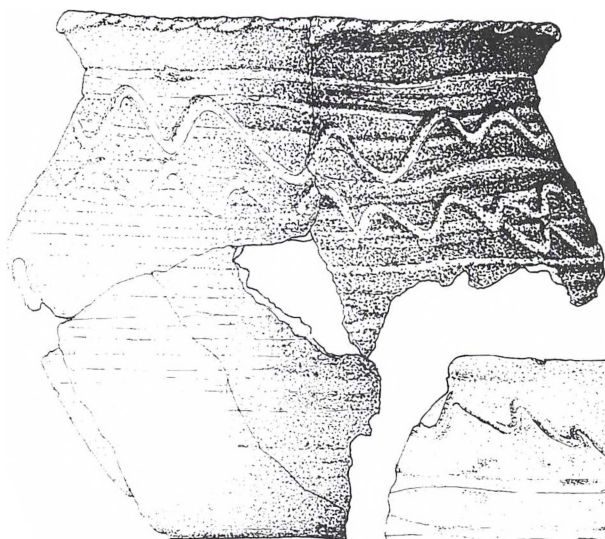
Keramikeren Rosette Hymøller har rekonstrueret udvalgte eksempler på østersøkeramikken fra Storstrøms Amt for projektet "Venner og fjender omkring Østersøen". Her er der tale om dels en lampe fra Musse og dels et lerkar fra Vejleby.

skellige befolkningsgrupper i det arkæologiske materiale og at specielle genstande kan henføres til forskellige oprindelsesområder, men en entydig tilknytning af enkelte genstandstyper til specielle etniske grupper kan kun foretages når flere kildegrupper kombineres. Endnu mangler en gennemgang af det registrerede materiale med henblik på undersøgelse af sammenfald mellem f.eks. udbredelsen af knivskedebe-slag af bronzeblik i forhold til områder med og uden slaviske stednavne.

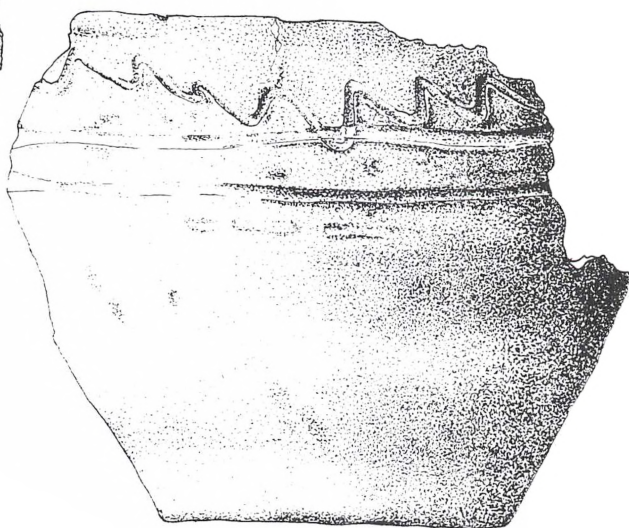
Med det digitale katalog er der for første gang skabt basis for i årene fremover at kunne etablere en regional keramikkronologi for vikingetid og tidlig middelalder her i området.

Etableringen af en regional keramikkronologi forudsætter dels fremlæggelse af gammelt materiale, dels fremdragelse af nyt. De arkæologiske institutioner i Storstrøms Amt påtænker derfor en publicering af ældre og nyere undersøgelser i en monografiserie og en koordineret målrettet prospekterings- og udgravningskampagne inden for en række satsningsområder.

Arbejdet med keramikkronologien forventes, under forudsætninger af fornødne bevillinger og resurser hos de deltagende institutioner, at finde sted over en længere årrække i et puljesamarbejde med forskningsinstitutioner i ind- og udland.

Leif Plith Lauritsen tegner udvalgte eksempler på østersøkeramikken fra Storstrøms Amt for projektet "Venner og fjender omkring Østersøen". Her er der tale om kar fra henholdsvis Ravnse og Virket på Nordfalster.

Litteraturhenviisninger

Boyhus Else-Marie og Kjeld Snedker: En bosættelse fra den tidlige middelalder i Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift, Maribo 1971

Christoffersen, Jørgen og Susanne Bjerknæs Petersen: Stenalderens pælebygninger og vikingetids sølvbægre – Lolland-Falster set fra centralt hold. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1996 84. årgang. Maribo 1997.

Christensen, Kirsten: Systofte – en middelalderlandsby på Falster, i Fra fortid til fremtid med KONTEK, Elkraft A.m.b.A og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, København 1996.

Feveile, C., S. Jensen & K. Lund Rasmussen: Produktion af drejet keramik i Ribeområdet i sen yngre germansk jernalder. Proveniensbestemmelse ved hjælp af magnetisk susceptibilitet og termoluminiscens. Kuml 1997-98.

Grinder-Hansen, Poul: Venderne i Danmark indtil slutningen af 1100-tallet. Land og by i middelalderen 5-6 (Frørup og Varberg) Horsens 1989

Gärtner, Birgitta og Jens Ulriksen: Vester Egesborg-pladsen. – En anløbsplads fra vikingetid. Liv og Levn 11, Næstved 1997

Hansen, Keld Møller og Henrik Høier: Næs – en vikingetidsbebyggelse med hørproduktion (publiceres i KUML 2000)

Hedeager, Lotte: Settlement Continuity in the Villages of Stevns, South-eastern Zealand – an Archaeological Investigation. Journal of Danish Archaeology vol. 1, Odense 1982.

Holmberg, Bente og Jan Skamby Madsen: Da kom en snekke... Havnepladser fra 1000- og 1100-tallet? KUML 1997-98.

Housted, F.W: Stednavne af slavisk oprindelse på Lolland, Falster og Møn Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning Nr. 34 Viborg 1994

Jensen, Anna-Elisabeth: KONTEK-forbindelsen og Falsters fortid. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1994, København 1995.

Jensen, Jørgen Steen: Tusindtallets danske mønter Viborg 1995

Jensen, Jørgen Steen: Danmarks middelalderlige skattefund bd. 1-2, København 1992

Larsen, Svend: Vendiske skår i Stiftsmuseet Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift, Maribo 1946

Lind, John 2000 De dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Arbejdsseminar d. 25. september – d. 26. september. 2000. Stubbekøbing

Løkkegaard Poulsen, Karen: Arkæologisk arbejde og motorvejsanklæg. Nordfalster. Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1982.

Løkkegaard Poulsen, Karen: Vikinger og vendere på Lolland-Falster – Hvad siger de arkæologiske levn? Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1998, Maribo 1999.

Nellemann Konsulenterne 1999: Evaluering af det regionale kulturforsøg. Udarbejdet for Kulturministeriet. marts 1999 København.

Nielsen, Henning: Keramik og andre slaviske indflydelser i det sydlige Vestsjælland i vikingetid og tidlig middelalder De dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Arbejdsseminar d. 25. september – d. 26. september. 2000. Stubbekøbing.

Nielsen, Michael Lerche: Runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg. Og andre runefund fra det vestslaviske område Danske studier 1999 København 1999

Pedersen, Jens-Aage: De arkæologiske undersøgelser, i Falster Undersøgelsen (Red. Svend Gissel) Det Nordiske Ødegårdsprojekt Publikation nr. 16 bd. 1-2, i kommission hos Landbohistorisk Selskab, Odense 1989.

Pedersen, Jens-Aage og Per Poulsen: Boplads og brandtomt ved Tvedemosegård, i: 5000 år under motorvejen. Red. Hertz, Johs. og Svend Nielsen. Vejdirektoratet og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat, København 1994.

Roslund, M.: Östersökeramiken öster om Sundet. Vendiska kontakter i brytningen mellan skriftliga och arkeologiskakällor. De dansk-vendiske forbindelser i vikingetid og tidlig middelalder. Arbejdsseminar d. 25. september – d. 26. september. 2000. Stubbekøbing.

Svanberg, F. & B. Söderberg: Porten til Skåne: Löddeköpinge under järnålder och medeltid Riksantikvarieämbetet skrifter no 32 Malmö 2000.

Vore ældste topografiske billeder

Af Thomas W. Lassen

Håndkoloreret kort 1686 til brug for Resens Atlas Danicus.

Foruden træsnitsillustrationer og store kobberstik af byerne, var det også planen at fremstille kort over de enkelte landsdele til brug for Resens Atlas. Blandt forarbejderne er dette farvelagte kort fra 1686 over Lolland-Falster, som dog aldrig blev fuldført som kobberstik. Foto: Den Arnamagnæanske Samling, Kbh.

Blandt kilderne til vore byers og lokalområders historie indtager de tidligste byprospekter en helt særlig plads, og disse billeder ses derfor ofte gengivet igen og igen i byhistorier og landsdækkende oversigts-

værker. For langt hovedparten af de danske købstæder er Resens Atlas Danicus fra 1677 den ældste billedlige kilde til byernes udformning, gadenettet og gadenavnene, bebyggelsens udstrækning o.s.v.

I alt 70 byer er medtaget i Resens Atlas, gengivet i dobbelt folioformat (ca. 33 x 40 cm.). For Lolland-Falsters vedkommende gælder det alle de 7 gamle købstæder Nakskov, Maribo, Saksøbing, Rødby, Nysted, Nykøbing og Stubbekøbing. Hver især rummer byprospekterne et væld af oplysninger om byernes situation i sidste halvdel af 1600 årene, og er således aldeles uundværlige for lokalhistorien og den byhistoriske forskning. Resens Atlas er vort grundlæggende historisk-topografiske stovværk og den ældste samlede egnsbeskrivelse af Danmark. Værket fik flere efterfølgere gennem århundrederne frem til nutidens topografiske håndbog Trap: Danmark.

Lollands segl. Originalt træsnit fra Resens Atlas omkr. 1675.

Seglbilledet viser Sankt Mathæus som skytshelgen for Lolland. Årstallet 1350 i midten ses ikke på bevarede aftryk af seglet, og det refererer derfor formentlig til et dokument med dette årstal, hvorfra seglet er aftegnet. Seglet er benyttet som Lollands landstings segl.

Atlas Danicus var Peder Hansen Resens livsværk, men den stort anlagte landebeskrivelse blev ikke udgivet i samtiden, og først i løbet af 1900-årene er størstedelen deraf efter 300 års venten blevet udgivet landsdel for landsdel i dansk oversættelse efter de bevarede latinske manuskripter. Således er beskrivelsen af Lolland-Falster udgivet i 1987 af rektor Henrik Hertig, Maribo, som bind V, A af Resens Atlas. Denne udgave omfatter også Langeland og Tåsinge, og desuden Ærø og Als, der helt frem til begyndelsen af 1800-tallet ligesom Lolland-Falster hørte med til Fyns Stift.

Navnlig byprospekterne hørende til Atlas Danicus har været med til at sikre berømmelsen i nutiden for Resens Atlas, og disse er da også i 1974 blevet fornemt genudgivet som faksimiletryk, så nær det oprindelige som muligt. Den originale udformning af bybillederne er således forholdsvis let tilgængelig og almindelig kendt, og det er da også derfor ved udgivelsen af de enkelte dele af Resens Atlas valgt at gengive prospekterne som plancher i formindsket størrelse.

I Henrik Hertigs udgivelse henvises til de øvrige udgivelser i serien af Resens Atlas, og desuden omtales også Resens livshistorie og værkets skæbne i indledningen til den omfattende beskrivelse af Lolland-Falster. Peder Hansen Resen (1625-1688) var af lærd teologisk familie og blev selv uddannet jurist og var juridisk professor ligesom han havde mangfoldige offentlige embeder. Desuden var han fra 1664 borgmester i København og senere præsident sammesteds. Resens indsamlingsarbejde til Atlas Danicus var omfattende og indledtes med rundsendinge i 1660'erne af spørgelister til de danske biskopper og præster. Indhentningen af lokalt materiale og redigeringsarbejdet fortsatte lige indtil Resens død, men som nævnt blev værket ikke trykt i samtiden. Siden hen ville skæbnen,

at størstedelen af det indsamlede originalmateriale, både tekst og illustrationer, gik tabt ved Københavns brand 1728. Resen havde kort før sin død 1688 færdigredigeret værket i forkortet form og klargjort det til trykning, ligesom han selv i 1677 havde nået at udgive de store kobberstik som et selvstændigt planchebind, der i dag er uhyre sjældent, og normalt omtales som Resens Billedatlas. Heri findes de kendte byprospekter.

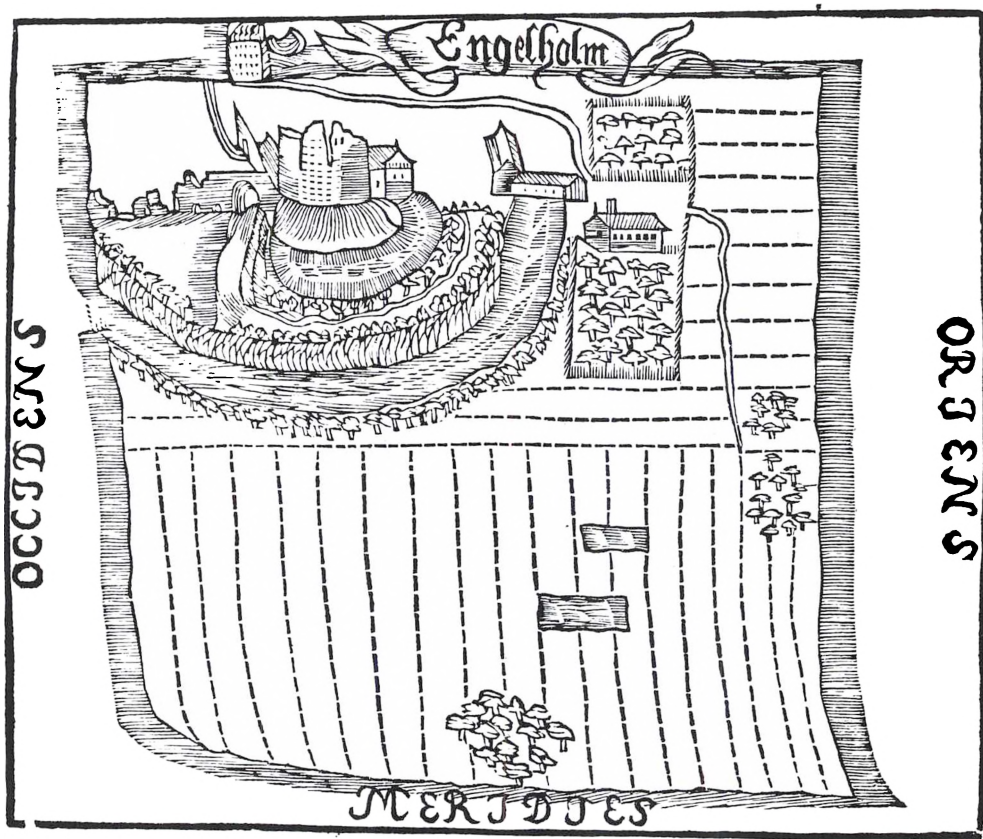
Teksten findes i dag overleveret i to forskellige versioner. Til grund for Hertigs oversættelse er som hovedmanuskript benyttet manuskriptet Uldall 186 fol. i Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Dette manuskript, der er tilvejebragt af arkitekten Laurids de Thurah (1706-1759), regnes for den mest komplette afskrift af Resens atlasmateriale. Thurahs manuskript er illustreret med aftegninger af det billedmateriale, som var tilvejebragt af Resen i forbindelse med indsamlingen af materiale til Atlas Danicus. Det gælder ikke bare bybillederne men også en stor mængde øvrige illustrationer. Det var nemlig planen at der i værket foruden de store kobberstik med byprospekterne, også skulle være en række mindre tekstillustrationer i træsnit af markante bygninger, lokaliteter og indskrifter og forskellige slags mærkværdigheder, foruden kort over landsdelene. Alt sammen specielt udført til Resens Danmarksbeskrivelse. Herudover havde Resen sikret sig de originale trykplader med gengivelse af runesten og monumenter fra Ole Worms berømte runeværk *Monumenta Danica* fra 1643, der ligeledes indgik i planen for illustrering af *Atlas Danicus*.

Når der til udgivelsen af Resens Atlas for Lolland-Falster er benyttet Thurahs manuskript (Kgl.Bibl. ms. Uldall 186 fol.) så skyldes et først og fremmest, at dette manuskript i alt væsentligt repræsenterer den udgave som Resen selv færdiggjorde.

Og ved sammenstyknngen af det overle-
verede materiale til i alt syv store bind, har
Thurah i 1750'erne også ladet Resens op-
rindelige billedmateriale aftegne og ind-
sætte i sit manuskript. Derfor er det også
tegningerne herfra, der er gengivet i udgi-
velsen af Lolland-Falster i 1987.

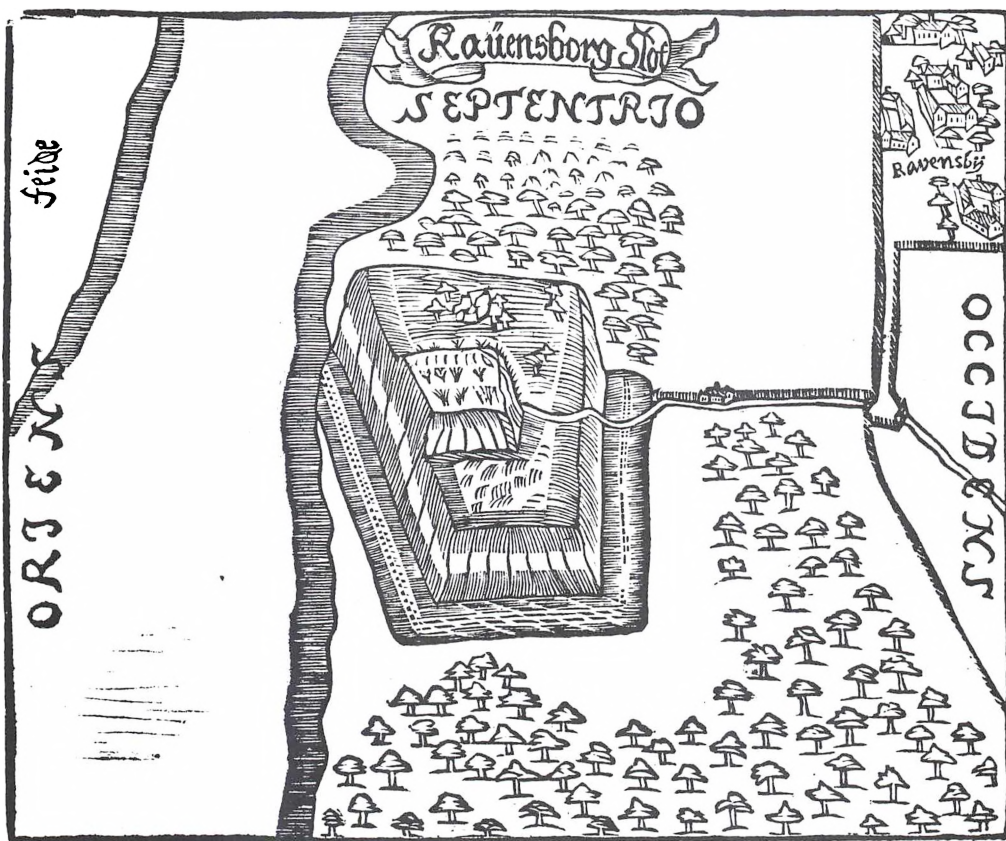
Imidlertid viser det sig , at Resens origi-
nale træsnitsillustrationer fortsat eksisterer
i form af et antal aftryk, der findes i hen-
holdsvis Det Kongelige Biblioteks Kort-

samling og Den Arnamagnæanske Sam-
ling ved Københavns Universitet. I alt ken-
des fra hele landet mere end et halvthun-
drede forskellige stykker. Træsnittene må
være udført i begyndelsen af 1670'erne.
Det ved vi fordi billedmaterialet omtales i
Resens testamente fra 1675, hvor det om
Atlas Danicus oplyses, at "købstæderne
ere alt kobber udstukken, og den største
del af de figurer, som dertil hører, er udi
træ udskåren".

Engelholm. Originalt træsnit fra Resens Atlas omkr. 1675.

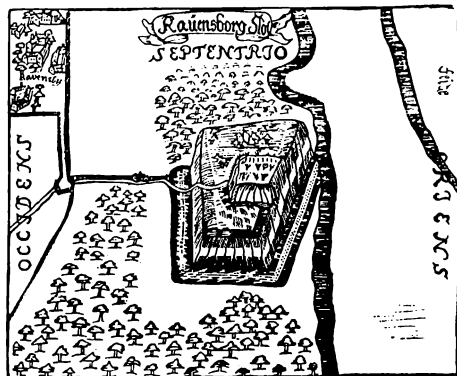
Billedet viser ruinerne af Engelborg på Slotø, der som lensmandssæde blev opført i 1510 af kong Hans efter ned-
leggelsen af Ravensborg. Occidens, Meridies og Oriens betegner verdenshjørnerne vest, syd og øst.

Ravensborg Slot. Originalt træsnit fra Resens Atlas omkr. 1675.

Billedet viser borgbanken liggende markant i strandkanten ud til Smålandshavet overfor Fejø. Verdenshjørnerne er betegnet Oriens, Septentrio og Occidens for henholdsvis øst, nord og vest.

Dette andet billede af Ravensborg Slot er en forfalskning, fremstillet til brug for denne artikel, for at forklare hvordan der er sket en fejltagelse ved arbejdet med træsnittet til Resens Atlas. Ved fremstillingen af trykstocken har træskæveren nemlig skåret direkte efter det tegnede forlæg uden at spejlvende motivet, som det ellers altid er nødvendigt, for at det færdige aftryk kan fremstå retvendt. Resens originalbillede af Ravensborg Slot er derfor ikke til at forstå. Når motivet derimod spejlvendes, som den her viste billedmontage, falder alle detaljer på plads, og verdenshjørnerne vender rigtigt. Skønt denne udgave af Resens billede er snyd og bedrag, er det et meget lærerigt eksempel på, hvordan man skal tænke sig godt om, når man arbejder med ældre billedmateriale i de forskellige grafiske teknikker. Billedmontage ved Thomas W. Lassen.

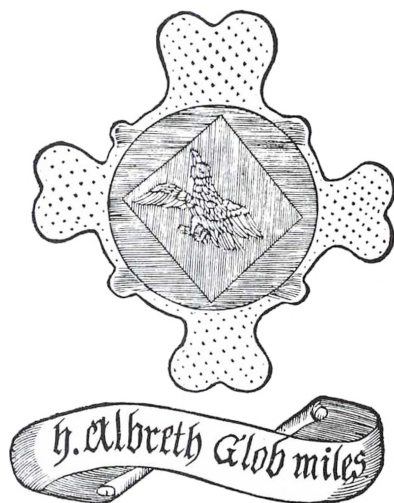

Slægtsvåben for familien Glob, Stokkemærke kirke. Originalt træsnit fra Resens Atlas omkr. 1675.

Af senere topografiske beskrivelser fremgår det, at der er tale om at våbenskjoldet har været en del af en udsmykning udført som glasmaleri i kirkens vinduer i tiden før 1520. J.H. Larsen nævner således i sin *Laaland og Falster topographisk beskrivelse*, bd. 1 (udg. 1833), at glasmalerierne, som på dette tidspunkt ikke mere findes, blandt andet forestillede Paven, Maria med barnet, Kristus der lægges i graven, Knud den Hellige, Olav den Hellige og Sankt Jørgen.

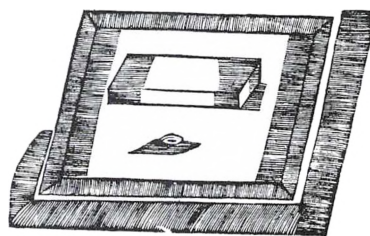
Det afbildede due-våben for familien Glob har tilhørt ridder Albert Glob (død 1558), der var kongelig lensmand på Engelborg 1514-19, og også dennes broder Anders Glob's våben har været en del af udsmykningen.

Den mærkelige firkantede figur nederst på billedet kan ikke forklares, og formentlig er der tale om et selvstændigt træsnit, aftrykt som prøvetryk sammen med våbenskjoldet. Måske kan det være en skitse til et voldstedsanlæg, som det kendes fra andre dele af Resens Atlas.

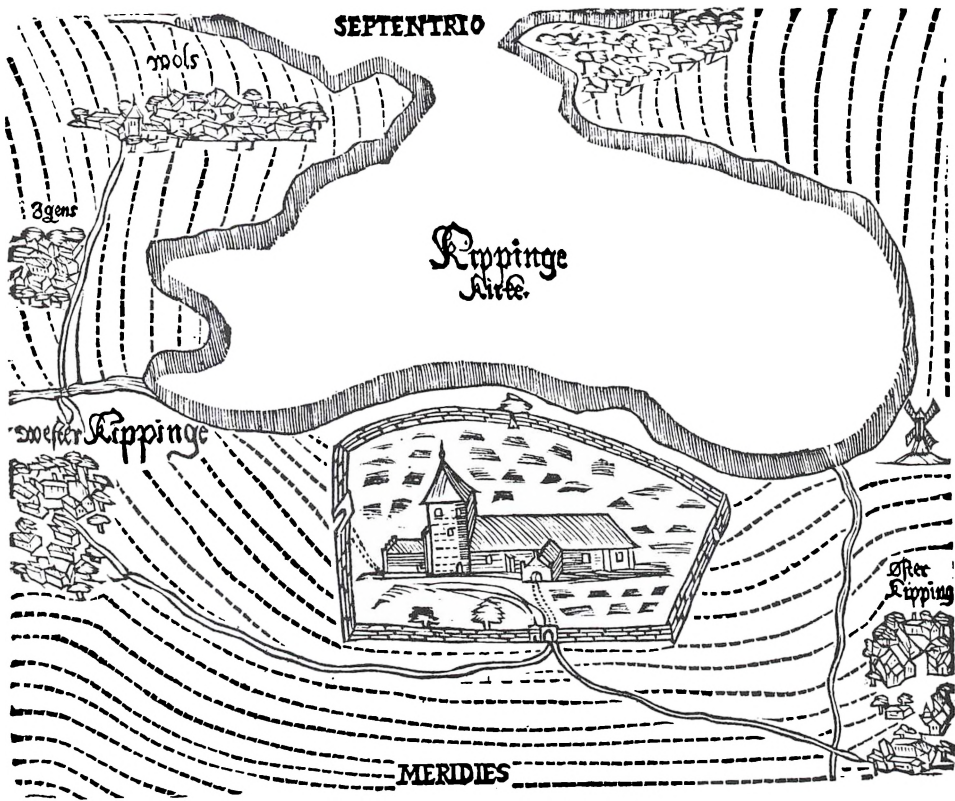

Som tidligere nævnt gik trykpladerne til de store kobberstik til grunde ved branden 1728, og det samme må formodes at være tilfældet med trykstokkene til træsnittene. Men forinden var der blevet taget aftryk af disse billeder, en slags prøvetryk, og som sådan findes Resens originale illustrationer til værket bevaret i de nævnte samlinger. Denne artikels hovedsigte er at gøre opmærksom på dette vort ældste topografiske billedmateriale, og de gengivne illustrationer viser samtlige originale træsnit hørende til beskrivelsen af Lolland-Falster i Resens Atlas. Det er desuden i denne forbindelse væsentligt at fastslå, at det altid bør være de originale billeder i kobberstik og træsnit der bruges som forlæg ved gengivelse af Resens illustrationer, da aftegningerne i Thurahs manuskript, som desværre ofte ses gengivet, er sekundære og i realiteten uden værdi som billedkilder.

Også landkort havde Resen planlagt til ledsagelse af de enkelte landsdeles beskrivelse, men kun et fåtal findes som kobberstik, mens andre, deriblandt Lolland-Falster, er bevaret som håndtegnede forarbejder. Resen havde til brug for fremstillingen

af landkortene allieret sig med universitetets kobberstikker Johan Huusman, der havde tegnet og redigeret flere af byprospekterne til Atlas Danicus, og det er også ham der står bag de kort der foreligger som kobberstik. Så sent som 1687 henvendte Resen sig igen til biskopperne for at få præsternes hjælp til landkortenes færdiggørelse. Det er sandsynligvis i denne forbindelse vi skal se forarbejdet til kortet over Lolland-Falster fra 1686, der er bragt som titelbillede til artiklen, men kortet blev dog aldrig færdiggjort og derfor heller ikke udført som kobberstik. Det håndtegnede og kolorerede forarbejde til kortet over Lolland-Falster er derfor det eneste der eksisterer, og det kan derfor undre at dette kort hidtil har unddraget sig den lokalhistoriske interesse.

Kippinge kirke. Originalt træsnit fra Resens atlas omkr. 1675.

Billedet viser valfartskirken beliggende mellem Vester og Øster Kippinge, ved bunden af den nu udtørrede Valse Vig. Septentrio og Meridies viser retningerne mod nord og syd.

Litteratur:

Peder Hansen Resen: Atlas Danicus (V, A), Lolland-Falster, Langeland, Tåsinge, Ærø og Als. Udgivet af Henrik Hertig, Odense Universitetsforlag 1987.

Kobberstikkene fra Peder Hansen Resen ATLAS DANICUS 1677, udgivet med efterskrift og kommentarer af Ib Rønne Kejlbo. København 1974.

Om de ældste topografiske beskrivelser af Lolland-Falster se også:

Thomas W. Lassen: Smålandenes topografiske beskrivelse ved midten af 1700-tallet. Kirke-Mission-Folkelighed, Festskrift til biskop Thorkild Græsholt. Udgivet 1994.

Om Resens værk desuden:

Thomas W.Lassen: Tak derfor hans berømte pen. Tidsskriftet SKALK 1998, nr. 6.

Sydhavsøernes største visesanger

Af Henrik Rasmussen

I kirkebogen for Bandholm sogn under fødte kvinde-køn i 1894 er datoen 29. januar streget over, og 30. januar sat ind som fødselsdato. Navnet har der imidlertid ikke været tvivl om: Helga Vilhelmine Andersen, datter af fisker og handelsmand Hans Peter Andersen og hustru Vilhelmine, født Petersen. At Helga Andersen mere end 70 år senere skulle opnå Danmarksberømmelse som "Sydhavsøernes største visesanger", som Ny Dag skrev den 21. maj 1965, var absolut ikke til at forudse den forårsdag i 1894, hvor hun blev båret til dåben.

Hvad papkassen gemte

Helga Vilhelmine Andersen - eller Olsen, som hun blev giftet til - var min oldemor. Jeg har ganske gode erindringer om hende, fordi hun først døde, da jeg var otte år. Men rigtig at kende til hende fik jeg først mulighed for, da min farfar 20 år efter hendes død forærede mig en kasse med efterladenskaber fra hendes dødsbo. Her gik det op for mig, at den person, der for mig blot var "Olle", de sidste 10 år af sit liv var centrum for en særlig opmærksomhed fra Danmarks Radio, Nationalmuseet, Dansk Folkemindesamling og en række foreninger og klubber på Lolland-Falster. For en slægts- og lokalhistorisk interesseret var kassen et fund: Gamle fotografier, optaget af Sophus Nissen i Maribo omkring århundredeskiftet. En stor stak håndskrevne sang-

tekster i løslade og hæfter. Og ikke mindst et hæfte, der bar titlen "Gamle minder fra Bandholm og Omegn", skrevet af min oldemor i sine sidste leveår.

Straks gik jeg i gang med at læse om et liv, der udspandt sig 60-70 år før jeg blev født. Om det fattige fiskerhjem i et af Bandholms gamle såkaldte familiehuse. Om dagliglivet i Bandholm ved århundredeskiftet, og om byens hovedgade, dengang kaldet "Benbrækkerstræde", med uhumske åbne kloakker og petroleumsbelysning. En så levende skildring af personer og livsvilkår, at jeg bedre kunne forstå, hvorfor min oldemor afviste at tale om datiden som "de gode, gamle dage".

Et ganske almindeligt liv

Min oldemor levede, hvad hun selv kaldte for et ganske almindeligt liv. Et liv, som var typisk for store dele af befolkningen på Lolland for nu snart 100 år siden. Som vanden (og nødvendigheden) bød, var det ud at tjene straks efter konfirmationen. "Jeg har solgt dit skind. Her er 1 krone i fæstepenge", sagde min oldemors mor en tidlig morgen i april 1908. Og så var det om at pakke de fattige klæder i kramkisten. I levende og sikkert meget realistiske vendinger beretter min oldemor om det første "sted": 70 kroner for et helt års arbejde - bagudbetalt for at sikre, at ingen rendte fra pladsen! Om en arbejdsdag fra 4 morgen

Helga Olsen voksede op i et af Knuthenborgs gule familiehuse på Skibevejen, og hendes konfirmation foregik i Bandholm kirke 12. april 1908. Bagefter blev Helga forevigtet i barndomshjemmets have.

til 22 aften, med hver anden søndag eftermiddag fri. Om at blive opfattet og behandlet som skarn.

En forstående mor løste dog sin datter fra kontrakten efter 1 1/2 års tyranni, og tog hende hjem for at lære hende sykunst. Herefter et par år hos Crome & Goldschmidt i Maribo som syerske, inden lykken tilsmilede min oldemor med en plads som kammerjomfru på Christianssæde i årene 1914-15. Ganske interessant beretter min oldemor, at forholdene på Christianssæde var uligt bedre end hos bønderne. Til en løn af 1 krone om dagen og med faste arbejdstider, der også gav plads til

fornøjelser med landsdelens øvrige ungdom - noget der åbenbart hørte til sjældenhederne hos den almindelige bondestand.

På en sommerdag i 1915 mødte min oldemor så sit livs udkårne. Valdemar Olsen var flyttet fra tømrerhjemmet på Askø til en plads hos bagermester Hermansen i Bandholm, og stod som nyudlært bager og konditor. Det unge, forelskede par flyttede til Gedesby og åbnede en bagerforretning, men rationering og pengeknaphed gav nogle vanskelige år. I Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm fandt jeg for nylig nogle breve, skrevet af henholdsvis Valdemar og Helga, og stilet til Valdemars mor. Brevene rummer beklagelser over de strenge tider med arbejde fra tidlig morgen til sen aften, en ringe indtjening, og som afslutning en bøn om (endnu) et lån på et par hundrede kroner, fulgt af forsikringer om snarlig tilbagebetaling. Pengene kom, men blev trods en sikkert oprigtig vilje, aldrig tilbagebetalt. Knap to år gik på denne måde, inden de to unge måtte vende hjem til Bandholm - en drøm fattigere.

Som det så hyppigt skete dengang, blev den unge pige gravid, så min oldemor fik sin Valdemar en dag i december 1916 i Stadager kirke. I februar 1917 kom min farmor til verden. Og resten er, som man siger, historie...

Ved at synge fik jeg både livsglæde og livsmod

Siden de tidligste barndomsår var sangen en væsentlig del af min oldemors liv. Moderen, der kom fra Kværkeby på Sjælland, lærte tidligt sine børn at synge. Det skete med en umiskendelig midtsjællandsk dialekt, hvilket gjorde det muligt for min oldemor senere i livet at kunne variere repertoiret ved at kunne synge folkeviser med både uforfalsket lollandsk og midtsjællandsk dialekt. Moderen, Vilhelmine Peter-

Billedet af Helga og børnene Vagn (1919-1993) og Solveig (1917-1980) bar Ægtemanden Valdemar Olsen (1891-1959) hele livet i sin tegnebog. Billedet er fra 1921, og kan derfor med rimelighed antages at være Helgas gave til ægtemandens 30-års fødselsdag.

sen, var "teatertosset", og en yngre søster i København sendte af og til penge til Bandholm, så Vilhelmine kunne tage toget til København, og dér med søsteren frekventere hovedstadens teatre. Atter hjemvendt til Bandholm opførte hun så de sete skue- og syngespil for børnene.

I barndomshjemmet, det gule familiehuse, boede 8 familier, og med de tynde skillevægge kunne naboerne følge med i familiens sang. Ofte måtte min oldemor synge "på bestilling", dvs. at naboen bankede på væggen og råbte "syng, Helga!", hvorpå den lille pige sang de tillærte sange. Især min oldemor og hendes ældre

søster blev ret hurtigt kendt i Bandholm for deres gode stemmer og alsidige repertoire, og blev kort efter århundredeskiftet hyret som kirkesangere i Bandholm kirke, og som underholdere ved præstens sammenkomster med de lærte salmer - vistnok de eneste tilfælde, hvor der var penge at tjene på at synge.

Viserne, hun sang

De viser, min oldemor sang, havde funktion som underholdning - det var jo før radioens dage, men i høj grad også som tidsfordriv eller opmuntring, vi ville vel i dag kalde det virkelighedsflugt, i de lange arbejdsdage. For eksempel fortæller min oldemor om de trivielle timer og dage i hesterundgangen på det første tjenestested, hvor hun tilpassede gangens rytme til de sange og melodier, hun fandt på at synge. Også arbejdet med at malke, vaske op og kløve brænde blev bestemt af melodiernes takter.

I et interview i 1960'erne blev min oldemor bedt om at klassificere de viser, hun sang. Hendes egen kategorisering dengang ser således ud:

De tragiske viser - viser om dagligdagens slid og slæb, fattigdommens dystre sind, menneskeskæbner, ulykkelig kærlighed og datidens forbrydere (de såkaldte skillingsviser som f.eks. visen om Handskemagerbanden).

Skæmteviser.

Viser om overtro og gammeltestamentlige episoder:

Viser om moral og ansvar (hvilket efter min gennemlæsning af min oldemors efterladte nedskrevne viser er elementer, der går igen i de fleste af viserne).

De "vovede viser" - f.eks. den om skrædderen (jvf. nedenfor). Min oldemor sang kun de af denne typer viser, hvis "det vovede" var *antydnet*, aldrig hvis de var åbenbare som f.eks. visse sømandsviser.

Efter hendes eget udsagn var en vises handling imidlertid mindre vigtig end melodien og den måde, hvorpå visen kunne fremføres på. Som et eksempel på "den gode vise" nævner min oldemor Alperosen.

50 år senere...

Hvordan det kom i stand, har jeg ikke kunnet finde ud af, men i maj 1965 blev min oldemor opsøgt af en journalist fra det nu hedengangne Ny Dag. Rygterne har sikkert svirret i landsdelen om den gæve og livsglade husmoder, der kunne synge. I hvert fald er det med betydelig beundring mellem liniere, at avisen beretter om de mere end 1000 vers fra gamle folkeviser, som min oldemor kunne synge efter hukommelsen. Det har muligvis været denne artikel, der satte skred i tingene og gjorde min oldemor landskendt. I hvert fald blev det til flere avisartikler og radioudsendelser, f. eks. "Folk synger", og det hele kulminerede, da Otto Leisner indbød min oldemor til at synge i tv i udsendelsesrækken "Vi mødes...", optaget på Stokkemærke kro den 5. november 1965, og sendt to dage senere. Udsendelsen blev anmeldt af Ole Schrøder, der blandt andet skrev:

"Man skal være en gnavpotte for ikke at synes om, når man hører fru Olsen fra Bandholm synge skæmtevisen om skomageren med rivende tungfærdighed. Vi forstod på den djærve kone, at hun er et omvandrende museum af skæmteviser, men at hun kan dem udenad. Intet er skrevet ned. Må vi få en af Nationalmuseets folk med en båndoptager ganske omgående! Sligt bør ikke gås glip af mens tid er".

At det næsten med sikkerhed har været visen om skrædderen, ikke skomageren, min oldemor sang den aften, er én sag. En anden er, at Dansk Folkemindesamling de kommende år flere gange besøgte min oldemor i den røde bungalow på Birketvej.

Helga Olsen fotograferet i 1965.

Og de havde båndoptager med! Folkemindeforsker Thorkild Knudsen foretog mere end et halvt hundrede optagelser af nogle af de mange viser, som indtil da kun var bevaret i min oldemors hukommelse. Særligt gjaldt opmærksomheden netop visen om skrædderen og soen, som hun måtte synge både med lollandsk dialekt og på rigsdansk. Efter Thorkild Knudsens eget udsagn var min oldemor på daværende tidspunkt den eneste, der kendte hele visen. Disse gamle båndoptagelser eksisterer endnu, og her kan man høre min oldemor synge:

*Den skrædder kørte byen rundt, så længe
han ku' se en flue,
og da han kom på marken ud, han lagde
sig at snue.*

*: Hej, vittevum, og se en buk, og bukkebuk-
kebuk og mikkemikkemik.*

*Hej, vittevittevumbum, han lagde sig
at snue.*

*Der kom to vogne kørende, de skulle ud at
skove,
og straks de blev den skrædder var, lå hos
den so og sove.*

: Hej, ...

*De smed den skrædder på den vogn, det
lille hjul det snurrede',
og da de kørte med den skrædder, lå han
bagi og knurrede'.*

: Hej, ...

*De kørt' den skrædder til hans hjem og til
hans hjertenslille,
"Du bli'r vel ikke vred på mig, for jeg
kommer hjem så silde".*

: Hej, ...

*"Nej, hov, tov lidt, hvor har du vårn, så sig
det med det samme,
du ser jo ud i bukserne, som du har vårn i
klamme".*

: Hej, ...

*"Hvis jeg for sandt skal sige dig, fordi du
er min kone,
så har jeg vårn med'n so i strid, som jeg ej
ku' forsone ..."*

: Hej, ...

Jeg har senere kontaktet Otto Leisner for at høre om udsendelsen fra Stokkemarkro. Hvor ville jeg dog gerne se min lille trinde oldemor, der sikkert med sin karakteristiske mimik og svajen for at understøtte takten har understreget - men også di-

stanceret hende fra - den vovede vise. Desværre eksisterer optagelsen ikke mere.

Det gør til gengæld "Bandholm-visen". Den er også forfattet af min oldemor, og formidler den dybe respekt og kærlighed til fødebyen, som hun nærrede hele sit liv:

Fra afslutningen i sang i Bønderysthuset. Der 73 sangere fra Helga Olsen, Bandholm, er i fuld gang med at synge en af sine mange populære folkevise for klubbens gæster.

Dansk Kvindesamfund - syngesang
klubs er nu et saa populært og solidt
sammenhængende gode, at mange af by-
ens og landskabets gamle og yngre
mænd og kvinder vil se den gaa i opløs-
ning, hvilket der da heldigvis heller
ikke er store chancer for, at den gør.
I de to aar som D. K. har drevet
denne klub - har den faaet stadig
større tilgang af gamle, der her har
fundet et fristed, hvor de kan hygge
sig med forekærlige hobbys, med
... .. sang underholdning
... .. klubben sin

*Helga Olsen i gang med at
syng sine folkevise for
Dansk Kvindesamfunds
hyggeklub i 1967. Lokalhi-
storisk Arkiv for Maribo
Kommune.*

*Vor lille by ved Smålandshavet ligger i
ramme af det smukke Knuthenborg,
der båd og sejl så venligt til os nikker, man
glemme kan jo selv en hjertesorg.
Den friske havluft over byen strømmer,*

*som badet er i solens varme glød,
vor Bandholm by hver frænde smukt be-
rømmer, som skønnest det, der findes på
vor ø.*

*Gå ud en sommermorgen klar og stille og
se på havnens travle, muntre liv.
Fra parken høres lærkens klare, glade tril-
le og svaners skrig bag dugget siv,
hvor smukt i vintersolen er begravet, bag
Merritskoven sagte dalet ned,
og månen spejler sig i Smålandshavet, når
byen sover og alt ånder fred.*

*Gulkalked' huse med småbitte ruder, der
lavi til loftet under stråtekt tag.
På væggen roser slynger sig i buer, der er
så velholdt, haver for og bag.
Ja, her er smukt i alle årets dage, ved fo-
rårstid, midsommer og i høst,
og selv når sneen pudrer byens tage, og du
kan høre vinterstormens røst.*

*På mark, ved vej, der ligger kæmpehøje,
som til os taler deres eget sprog,
om længst henfarne slægter, slid og møje,
når ud på havet de på langfart drog.
Så kom de hjem, nu hvile deres bene i fre-
det høj, når smukke Svanevig.
Ja, lyt til kirkens aftenklokker rene, de rin-
ger - atter er en dag forbi.*

*Lad andre vælge verdens store stæder: Pa-
ris og London, ja, selv København.
Jeg vælger Bandholm med de smalle stræ-
der ved forårstid og vinters kolde favn.
Du lille by, et sted ret højt mod norden, en
lille plet, så fredfyldt og så rar.
For mig er det det skønneste på jorden, du
var min barndomsby hos mor og far.*

Sydhavsøernes største visesanger

Efter hendes optræden på fjernsynet blev min oldemor nu ret ofte budt ud for at synge. Ældreklubber og foreninger, ja sågar

de lokale sygehuse og alderdomshjem, ef-
terspurgte Helga Olsen, "Sydhavsøernes
største visesanger". Så vidt jeg ved, for-
langte hun aldrig betaling, men tog imod
tilbuddene fordi hun fandt det sjovt at op-
træde.

Mange på Lolland-Falster kan sikkert
endnu erindre min oldemors glade trallen,
svajen og vuggen. Sidstnævnte må have
gjort et besynderligt indtryk for de mere
musikalske tilhørere. Efter eget udsagn var
det for at holde takten i melodien, men det
var åbenbart, at der ikke var nogen sam-
menhæng mellem denne svajen og vuggen
og så takten.

I forbindelse med de efterhånden ret
mange arrangementer fandt min oldemor
ud af, hvilke numre der gjorde mest lykke,
og udviklede på baggrund heraf et egent-
ligt repertoire. De fleste var gamle folkevi-
ser, som var lært af moderen eller bedste-
moderen i den tidlige barndom. Men på
grund af sin enestående hukommelse var
min oldemor også lydhør for publikum-
mets ønsker.

Den lille times optræden var typisk op-
bygget ved hjælp af følgende viser:

1. "En vise om hvordan pigerne var da
jeg var pige" (visens titel kender jeg
desværre ikke).
2. "Visen om skrædderen og soen".
3. "Smeden og møllerens datter".
4. "Peter Christian drog til staden".
5. "Havde jeg blot vinger".
6. "På søndag aften" - "En vise til de
yngre om, hvad karlen tænkte når han
gik bag ploven".
7. Publikums opfordringer.
8. "Den gamle melodi".

Hvad der er tilbage...

Min oldemor døde den 11. juli 1973. På
Bandholm kirkegård står der på gravstenen
kun navnet at læse. "Helga Olsen". Intet

Helga Olsens storesøster Anna Nielsen og datteren Solveigs svigermor Marie Rasmussen var naboer i Reersnæs. Her er de tre samlet hos Marie Rasmussen i ca. 1965.

står der om det slidsomme og barske liv, hun - som så mange andre af dén generation - måtte igennem. Heller intet står der om de mere end 1000 folkevisevers, hun flittigt gjorde brug af i dagligdags gøremål og foran et publikum. Væk er hun for stedse, og væk er desværre også den vidensfond og hukommelse om lollandsk landsbyliv, som det levedes for 100 år siden, sådan som det blev oplevet af min oldemor.

Men noget er tilbage. Både i mine private gemmer og det, som blev skænket til Maribo Lokalhistoriske Arkiv. Materiale om og fra "et ganske almindeligt liv", der alligevel satte sig spor i vor lokale historie, og som fortjener en plads som formidler heraf.

Det er i denne hensigt, disse linier er skrevet.

Billeder af folkelivet i Tillitze

Af Britt Walbum

I marts 1997 modtog Rudbjerg lokalhistoriske Arkiv fra Per Svenningsen i Tåstrup en fotokopi af et dokument, som var skrevet med gotisk håndskrift. Da der ikke rigtigt fulgte nogle oplysninger med dokumentet, og vi ikke var dygtige nok til at læse den gamle håndskrift, blev kopien arkiveret og faktisk glemt. I starten af 2000 kom det igen frem i dagens lys, og her på arkivet begyndte vi at tyde skriftet, hvis indhold viste sig, at være yderst interessant. Resultatet var, at hele dokumentet blev oversat. Vi henvendte os derfor igen til Per Svenningsen, i håb om at kunne få at vide, hvem der evt. havde nedskrevet denne spændende historie. Desværre kunne Per Svenningsen ikke fortælle hvem der havde skrevet det, men kunne oplyse, at han havde fået dokumentet sammen med en del andre, af en datter af skolelærer ved bl.a. Rørbæk skole ved Sakskøbing, Knud Gotfred Rasmussen Rørsø, (født i Tillitze sogn, Rudbjerg kommune d. 11. marts 1868 og død 1937 i Sakskøbing). Datteren lever desværre ikke mere, så yderligere oplysninger fra hende kunne han ikke få. Navnet Knud Gotfred Rasmussen Rørsø var dog nok til, at vi her på arkivet var klar over hvilken slægt det handlede om, idet arkivet for nogle år siden fik en henvendelse fra New Zealand, om hjælp til slægtsforskning, og det var lige præcis Knud Gotfred Rasmussen Rørsø's slægt.

Knud Gotfred Rasmussen Rørsø var søn af gårdmand, Dannebrogsmænd og sogne-

foged Rasmus Knudsen (1822 -1912) Tillitze, og hustru Marie Hansdatter (1828 - 1873). Faderen Rasmus Knudsen var gift 2 gange, og blev far til i alt 18 børn, heraf var Knud Gotfred Rasmussen Rørsø nr. 8 eller 9, idet han var tvilling.

Selv om vi nu vidste hvilken familie skriftet kom fra, så havde vi stadig ikke opklaret hvem der havde skrevet det. Vi fandt nu Rasmus Knudsens skrift i de gamle sognefogedprotokoller, og kunne se, at det ikke var ham som havde skrevet det. Knud Gotfred Rasmussen Rørsø's skrift er det heller ikke, så vi kender stadig ikke forfatteren. Hvilket år historien er nedskrevet er også lidt uklart, men vi kan oplyse at præsten som er nævnt, hed Søren A. Winther og var sognepræst i Tillitze sogn, fra 1814 til 1848, og den omtalte herremand var Baron Carl Conrad Gustav Knuth, som overtog Rudbjerggård i Tillitze sogn i 1823 og døde i 1855, så ud fra disse årstal, må man formode, at det drejer sig om denne periode.

Iflg. folketællingen den 1. februar 1845 så befolkningstallet i Tillitze sogn således ud:

Giftede mænd	145
Ugiftede mænd	238
Enkemænd	11
Giftede kvinder	146
Ugiftede kvinder	234
Enker	36

Billeder af folkelivet i Tillitze sogn paa Vestlolland i Begyndelsen af forrige Aarhundrede.

Skoleoplysningen stod den gang paa et meget lavt trin, hvad det trykkende hoveri til Rudbjerggaard vel for en del var skyld i. Saa vel bønder, som husmænd, måtte jo næsten tilbringe deres fulde arbejdstid ved hoveriet, og børnene måtte hjælpe til begge steder, så snart de kunne begynde lidt. Der var derfor hverken tid eller lyst til boglig syssel eller skolegang. Skolelæreren holdt nok også mere af at gå omkring hos bønderne og få føden, end at undervise børn.

At overtroen, i denne uvidenheds tid, var stærkt indpodet i befolkningen, er ikke så underlig. Sognepræsten så de op til som deres Gud, og kaldte ham Fader, og troede han kunne både mane og vise igen.

Der lå en bondegård tæt op til kirkegården, hvor præsten altid tog hen og fik kjole og krave på. En søndag morgen præsten kom, var bondekonen meget bedrøvet over, at der om natten var stjålet et stykke lærred fra deres blegeplads, og bad præsten, om han dog ville "vise" lærredet

"Billeder af folkelivet i Tillitze sogn på Vestlolland i begyndelsen af forrige århundrede". Udsnit af originalmanuskriptets første side. Rudbjerg Lokalhistoriske Arkiv.

I alt 810 personer fordelt på 170 husstande, hvoraf størsteparten var jordbrugere.

Skriptet er oversat og nedskrevet i nutidig stavemåde, ordstillingen er kun ændret meget lidt, og et enkelt sted har vi brugt direkte afskrift. Arkivet arbejder stadig videre med at finde forfatteren, men uanset hvor og hvornår det er skrevet, synes vi det var en spændende fortælling, som var værd at viderebringe – døm selv!

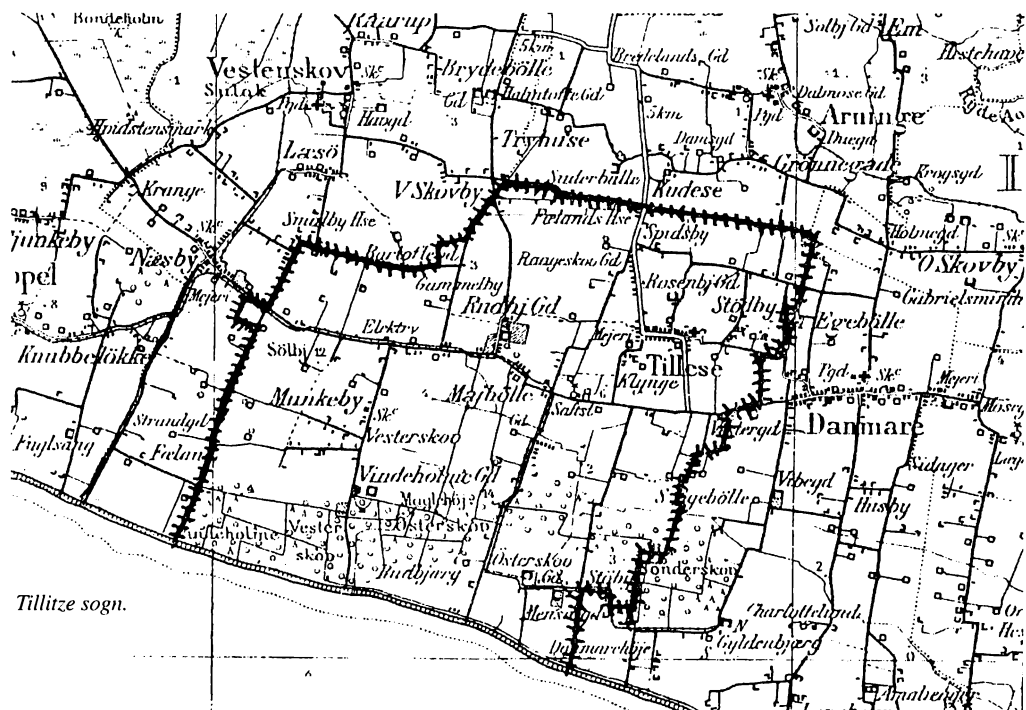
"Billeder af folkelivet i Tillitze sogn på Vestlolland i begyndelsen af forrige århundrede"

Folkeoplysningen stod den gang på et meget lavt trin, hvad det trykkende hoveri til Rudbjerggaard vel for en del var skyld i. Saa vel bønder, som husmænd, måtte jo næ-

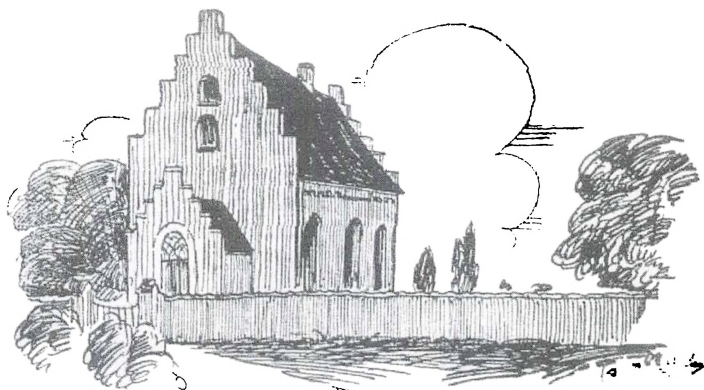
igen. Præsten, der var lidt humoristisk anlagt, sagde jo, det ville han. De skulle bare gå hen hos en nabo, de kaldte Per Smed, og se ind i hans køllerør, der var lærredet. Sognefogeden blev hentet, der blev efterset på det anførte sted, og meget rigtigt, der stod lærredet sammenrullet i en pakke. At præsten derefter endnu mere blev berømt for sin overnaturlige visdom, er en selvfølge. Dog var sagen ganske simpel og naturlig. Præsten, der hed Winther, havde nøje sat sig ind i folkelivet i sin menighed, han kendte enhver af sine sognebørn og vidste hvem der var ærlige og hvem ikke. Han vidste godt, at nævnte Per Smed just ikke altid havde let ved at se forskel på sit og andres. Præsten vidste tillige, at køllerøret var det sted, hvor sådanne hemmelige ting

blev opbevaret. En malkølle, med tilhørende rør, var en slags kamin der kun nåede til loftet og var anbragt i væggen mellem stuen og strygeret, som køkkenet den gang kaldtes. Ovenover kaminen var der muret et rum, hvori der tørredes malt. Indfyringsstedet var fra stuen, og tjente tillige som kakkelovn. En sådan malkølle var der i de fleste bøndergårde den gang.

Herremanden, en Baron Knuth, var lige så uvidende og overtroisk som hans fæstere, han var adelsstolt og pengegerrig, for øvrigt skikkelig, og førte intet strengt regimente overfor sine fæstere. Det gjorde ikke så nøje hvordan det gik, når bare han ikke skulle af med penge. Han tog selv en mark for hver fremmed ko der blev løbet

Tillitse sogn.

ved hans tyr.

Engang var samme herremand bleven lidt upasselig, han fandt så på, at ville årelades på den ene arm, men rig som han var, nænnede han dog ikke til at hente hverken doktor eller jordemoder, men imellem hans fæstebønder var der en klog mand, som gav sig af med at årelade, han blev hentet. Da nu armen var blottet, og de øvrige forberedelser gjort, blev herren bange, og turde ikke lade åren slå op. Dette kunne bonden jo ikke have noget imod, men ytrede dog, at han nok ønskede sin betaling, da ulejligheden var den samme. Dette krympede herremanden sig ved, da han ikke holdt af at give penge ud. Efter lang snakken frem og tilbage blev de enige om, at bonden skulle have 3 td. land skovjord for sin ulejlighed, - disse 3 td. land tilhører bondens gård den dag i dag. Heraf ses det, at herremanden ikke var så nøje-regnende, når det blot ikke gjaldt kontanter.

Herremanden havde den gang 800 á 1000 td. land skov, tæt bevokset med store egetræer, men brænde til sin egen husholdning havde han næsten aldrig, han nænnede ikke til at tage noget af skoven; bønderne og dem der havde noget at køre med,

var ikke just så nænsomme over skoven, de kørte om natten ud og tog, ikke alene deres nødvendige brænde, men også alt hvad de behøvede af gavntræ. Det hjalp ikke at skovbetjenten meldte sådanne tyverier til herremanden, han ville ikke have ulejlighed med det, han påstod de kunne ikke stjæle ham fattig: En gang kom skovrideren og meldte, at i nat var der stjålet stammen af et meget stort egetræ, hvortil herremanden svarede: Har han taget roden, lad ham så tage toppen med, den sluppede (hvislede eller støjede).

At skovtyveri på den tid florerede stærkt var en selvfølge. Bønderne havde det på den tid meget småt, de avlede vel næppe 1/4 mod nu, de svarede tiende på marken og måtte ikke køre en eneste kærve hjem, før den beskikkede tolder havde været der, og talt hvad der var bundtet den dag.

Dog skete det ikke så sjældent, at bønderne pudsede (snød) den ellers så påpasselige tolder lidt. Dette gik således til:

Den dag tienden skulle leveres blev der gerne læsset 2 vogne på en gang, den ene med tienden der skulle køres til herregården, den anden til bonden. Alle de store kærver blev så læsset på den ene vogn, de

små på den anden. Dette havde tolderer godt lagt mærke til. Han havde også lagt mærke til kuløren på de heste, der var for den vogn med de store kærver, som han selvfølgelig ville have, men før de kørte, bød bonden tolderer ind på en mellemmad og en tår gammel øl, hvad denne, der var meget begærlig, gerne ville. Imens skiftede folkene hestene for vognene, så når tolderer kom ud og forlangte de heste han havde lagt mærke til, så fik han de små kærver. De små kærver var nu læsset så løseligt på vognen, at de fyldte lige så meget som de store.

Om aftenen, den dag bonden fik indhøstet, fik folkene gammel øl med en pind i, som de kaldte det, nemlig lidt brændevin i øllet, så var de, i al deres fattigdom, dog glade.

Der var den gang ingen der holdt aviser, og der var vel heller ingen aviser, så folk fik ingen andre nyheder, end hvad der blev læst op på kirkestævne om søndagen, derfor gik folk også flittigt i kirke.

Hver by havde sit ejerlav, hvor der var en oldermand, som havde et horn, hvori han tudede folk sammen, når der var noget af vigtighed, der skulle påtales.

Landalmuen havde mange underlige tegn og skikke, som de fuldt og fast troede på. Således antog de, at vejret i de 12 juledage bestemte vejret i årets 12 måneder. Stærk blæst juleaften betød en god hvedehøst, nytårsaften god byghøst og Hellig Tre Kongersaften gode ærter, ja, nogle gik endog så vidt, at hvis blæsten en af de pågældende aftener udeblev, gik de ud at ryeste træerne for at erstatte blæsten.

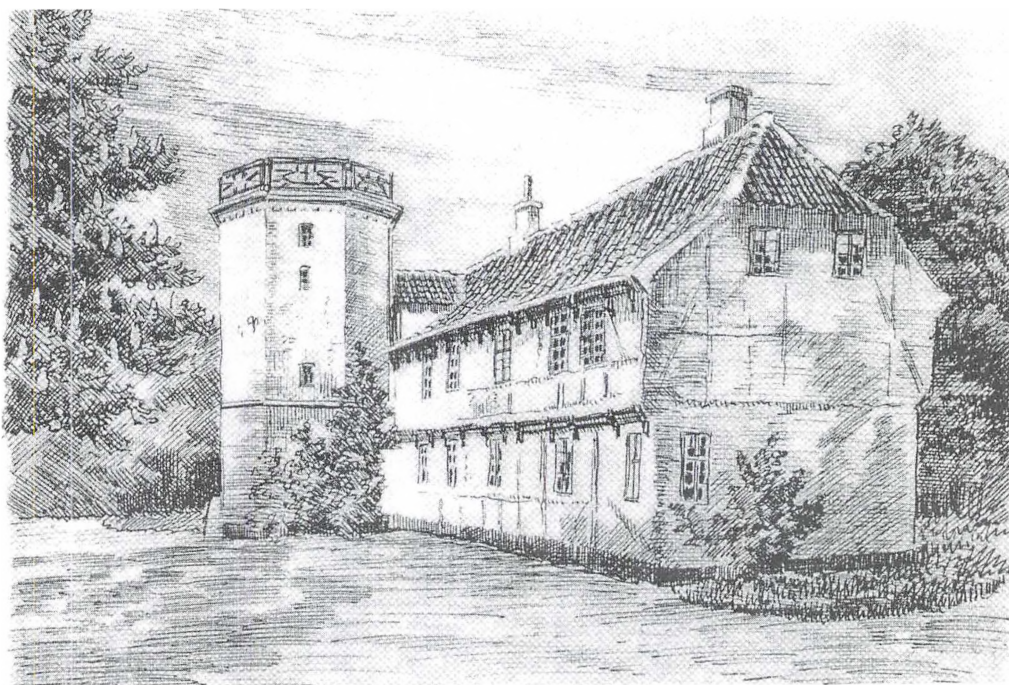
Når bonden om foråret eller efteråret såede den første omgang korn i sin mark, måtte der ikke tales et ord, for så ville sæden ikke lykkes. Når han om efteråret bandt sine heste ind, tog han vanter på, for ellers kunne han måske komme til at lukke

dem ud så tidligt, at han blev nødt til at tage både handsker og vanter på. I døren til stalden blev lagt en økse som hestene skulle gå over, når de første gang om efteråret gik ind. Dette skulle betyde, at stalden ikke det år måtte falde i stormvejr. Hestene måtte ikke bindes våde ind den første gang, så fik de lus.

Juleaften blev lænkehunden løst og fik sin mad inde i stuen. Der blev så lagt en bøttebund på gulvet, hvorpå hver af gårdens folk, såvel som mand og kone, måtte lægge et lille stykke kage eller æbleskive. Den hvis stykke hunden tog først, skulle dø først. Nytårs morgen kunne pigerne se på figurerne, i den om aftenen på ildstedet sammenfejede aske, om de måske, det år, ville blive forlovet eller gift. Figurerne var jo lavet af rotter og mus, der havde deres frie spillerum den nat, fordi ingen turde vove at stå op, selvom også der hørtes nogen pusleri.

At der den gang var spøgelse og gengangere i mængde, er let at forstå. Der døde en gang en husmandskone, om hvem der blev sagt at fjelene (sidestykkerne) til hendes ligkiste var stjålet, hvad der dog vistnok ikke var sandt. Folk troede ikke, at hun kunne få ro i graven, og der var derfor, i lang tid, mange der havde set og især hørt hende gå jamrende mellem kirkegården og hendes hjem, med kisten på ryggen om natten. Endelig var der dog en behjertet mand, der en aften fik opdaget hemmeligheden, det var nemlig en ræv, der om natten vandrede fra den ene skov til den anden og gav nogle lyde fra sig, der lignede et menneskes jamren.

Alle sognets beboere var jo fæstere eller lejere under Rudbjerggård, og led meget ved det trykkende hoveri, men de fandt dem i det med tålmodighed, og var for øvrigt lige så tilfredse med deres stilling, som folk er nu om stunder. Midt i alt det tryk-

Rudbjerggård som den omtrent så ud på den tid, som beretningen omhandler. Rudbjerg Lokalthistoriske Arkiv.

kende hoveri var der dog et lille glanspunkt. som befolkningen holdt meget af, og morede sig meget ved; det var når de skulle ud i skoven og slå græs, der gik det meget muntert til. Der blev i regelen sagt omtrent 60 mand til ad gangen. Disse kørte ud i skoven om aftenen, og begyndte at slå græs kl. 2 om natten. Kl. 5 morgen blev der holdt hvil og spist davre, som de kaldte det, hver af sin medbragte madkurv. Så kl. 7 var bønderpigerne kommet for at sprede høet og rive det ud fra stubbene, og begyndte arbejdet igen med 2 klarinetblæsere ved siden af karlene, så gik det med liv og lyst. Hen imod middag var arbejdet færdigt, så under spøg og sang, blev der atter

holdt hvil og spist mellemmad. Så omkring kl. 2 kørte hele selskabet til Rudbjerggård, eller til en bondegård, hvor der skulle danses til om aftenen, naturligvis på et lo-gulv. Efter at have danset et par timer, og atter forsynet sig med mad, blev der slået til lyd for hele forsamlingen, og en tale blev holdt, der lød omtrent således:

”Holdt! Til lyd gode venner!

I må ikke mistænke mig for, jeg tager jer så hastigt og umoderligt fra jeres snak og jeres tale, fra jeres dans og jeres lystighed, thi I skal med Guds hjælp, snart komme til alt dette igen. Men når vi nu her er forsamlet, bør vi først takke Gud for sine velsig-

nede gaver som han har betroet os, såvel til menneskers som til kreaturers ernæring, samt vogtet os for al pestilens og hastig død. Dernæst vil vi nedbede Herrens vel-sigelse over vort fædreland og bede Gud bevare vores allernådigste arveherre og konge, Kong Frederik den 6te, gid han må leve i mange år, og føre sit land og sit folk til held og lykke. Så vil vi også bede Gud bevare vor høje øvrighed, såvel verdslig som gejstlig, tillige med vores sognepræst og sognedegn, så at disse må sørge for god ordens overholdelse og oplysningens fremme. Tillige vil vi også bede Gud bevare vort høje herskab, højvelbårne Hr. Hofjægermester Baron v. Knuth, gid han må opleve mange lykkelige dage og stedse føre et mildt regimente overfor sine undergivne.

Er der så en god ven der vil give os et vers eller to af en salme, da skal takken være hans derfor, thi Herrens gaver bør ikke fortæres uden lov og taksigelse”.

Disse vers lød således:

*Alle samtlig os bevare
Denne Nat og al vor Tid
Fra Ulykke Vaade Fare
Fra urolig Tvist og Stri
Afven Vands og Ildens Nød
Pestilens og hastig Død
Lad din Vredes Ild udslukkes
Og mig ej i Synd bortrykkes*

*Ja bønør os kjere Fader
Hvad vi sonlig har fremført
Jesus vi dig ej forlader
Før vi blier af dig bønørt
O Du værdig Helligaand
Vores Trøster og Talisman
Hør og fuldgjør vor Begjæring
Amen ja det skal saa være –*

Derefter fortsattes således:

”Vi har i dag slået (Stedets navn) og enhver har slået så godt han har kunnet, hvem som ikke har kunnet eller villet, har måttet bøde derfor, hvad ladefogeden og to af vores laugsbrødre har skønnet.

Så er der af herskabet lagt os en halv tønde øl på stol, og 14 potter brændevin har vi fået, og det er for det meste bortdrukket, og er drukket for at være godt. Er der nogen der har noget derpå at klage, eller på formand eller fyrbøder at klage, da siger de til nu, men lyholdes eller siden tie, thi dette laug tåler ingen bagsnak.

Har ladefogeden noget at befale?

Drik så hverandre til med kærlighed og god vilje så længe der er noget i kander og krus, når der ikke er mere, skal min skilling være en anden skillings broder, om vi skal videre til kros. Så må I og vide, at ingen her eller på hjemvejen, må opføre sig uordentlig, det være sig med skældsord, slagsmål eller andre usømmeligheder, hvem som gør sig skyldig heri, bliver straffet derfor, så højt som 2 eller 4 af vores ældste laugsbrødre vil sætte det her om, det er med alle jeres ord, som er en gammel vedtægt”.

”Jo, jo” - fra forsamlingen.

”Farer dermed i Herrens fred og ro, god nat alle sammen”.

Der danses endnu en stund til der var mørkt, hvorefter enhver gik til sit.

Sankt Jørgensgården i Stubbekøbing, en antropologisk undersøgelse

Af Thomas Brander og Niels Lynnerup

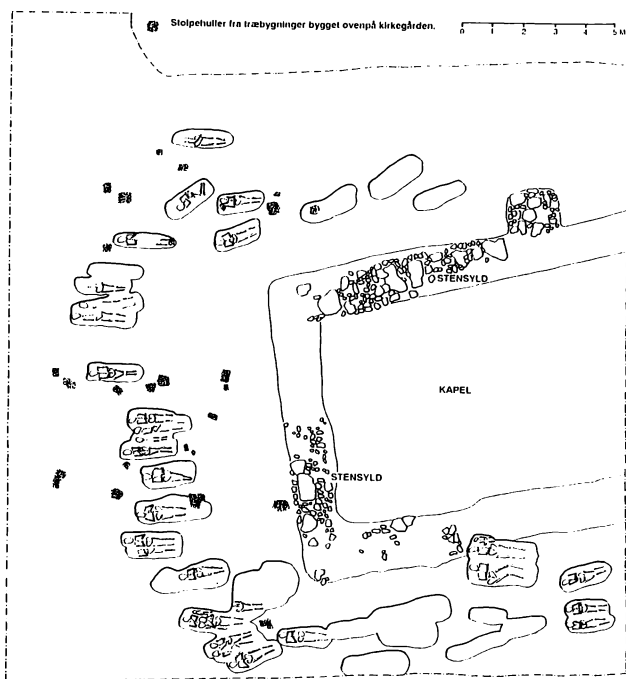
Udgravningen

I 1994 blev der foretaget en udgravning af den formodede Sankt Jørgensgård i Stubbekøbing af Museet Falsters Minder under ledelse af museumsinspektør Anna-Elisabeth Jensen. Udgravningen blev foretaget førend asfalteringen af en parkeringsplads øst for Stubbekøbinghallen, og den arkæologiske undersøgelse omfattede ikke hele Sankt Jørgensgården (se fig. 1). De opgravede skeletter skønnes at udgøre mindre end halvdelen af kirkegården; af hensyn til forsyningsledninger og stabilisering af underlaget før asfalteringen blev der ikke søgt efter grave i dybden, og da gravene øst for hovedregnavandsledningen ikke skønnedes at blive beskadiget af asfalteringen, blev de ladet urørt¹. Den ældste kilde om Stubbekøbing er fra 1282 og findes i stadsbogen for Wismar. Den ældste kendte skriftlige kilde om Sankt Jørgensgården i Stubbekøbing er fra 1481 i form af en kvittering for en gave; Sankt Jørgensgården er desuden betænkt i testamenter fra 1486 og 1505. Sankt Jørgenskapellet er senest revet ned i 1600-tallet, idet kapellet ikke er afsat på de tidlige byprospekter fra slutningen af samme århundrede. Sankt Jørgensgården i Stubbekøbing har formentlig dækket hele

Falster, da de nærmeste spedalskhedshospitaler lå ved Maribo på Lolland, i Spejlbj by på Møn (i øvrigt det ældste spedalskhedshospital i Danmark fra ca. 1160² og i Vordingborg på Sjælland³. Indtil midten af 1300-tallet kaldtes spedalskhedshospitalerne for "hospitale" eller "domus leprosarium" og først herefter tog Nordens spedalskhedshospitaler Sankt Jørgen som deres skytshelgen⁴. Spedalskhedsepidemien, der hærgede Danmark i middelalderen, nåede sit højdepunkt omkring år 1200 for derefter at svinde. Fra 1440'erne blev det ved lov påbudt enhver, der blev fundet spedalsk i en købstad, at skulle tvangsfjernes til en Sankt Jørgensgård. I 1542 udstedte Kongen ordre om, at alle spedalskhedshjem skulle lukkes, og de patienter der endnu fandtes skulle overføres til helligåndshusene, datidens hospitaler.

Om spedalskhed

Spedalskhed har ikke kun historisk interesse, men udgør den dag i dag et stort sundhedsmæssigt problem i store dele af verden. Det antages, at der er godt 1 million tilfælde af spedalskhed i verden, mens mange flere lider under de fysiske og psy-

Figur 1: Plantegning over udgravningsareal (Jensen, 1994).

kosociale følger, denne sygdom har påført dem. Spedalskhed er efter alt at dømme en relativ ny sygdom. Den danske læge Vilhelm Møller-Christensen har ved gennemgang af ca. 18000 kranier og skeletter i britiske og franske antropologiske samlinger kunnet fastslå, at sygdommen tidligst begyndte i Afrika og i Europa år 400 e. Kr. I Kina og Japan kendes spedalskhed fra ca. år 300 e. Kr.¹

Spedalskhed (latin: lepra) forårsages af infektion med bakterien *Mycobacterium Lepae*. Denne bakterie er kendetegnet ved en lang generationstid, dvs. at den kun langsomt formerer sig. Til gengæld er den meget sejlivet: den er levedygtig i op til 5 måneder i skygge og i 7 døgn med 3 timers sollys dagligt. Den angriber primært

nerver, hud og slimhinderne i de øvre luftveje og næse. Spedalskhed er ikke i sig selv en dødelig sygdom, men før effektiv behandling mod sygdommen blev opdaget, døde patienter med den alvorligste form af sygdommen 5-10 år efter sygdomsudbruddet, pga. de følgesygdomme de pådrog sig¹. Sygdommens smitteveje og årsagerne til de forskellige forløb for forskellige individer er langt fra klarlagt. Det menes, at langvarig kontakt med spedalske er nødvendig for at blive smittet, og formentlig sker dette luftbærent, ved hudkontakt eller måske via mavetarmsystemet. Kun få procent af de individer, der udsættes for langvarig smitte, udvikler sygdommen. Dårlige boligforhold og ernæring er vigtige faktorer for spredningen og udviklingen af syg-

dommen.

Kronisk infektion med spedalskhed kan resultere i knogleforandringer, og det bliver derfor muligt at påvise denne sygdom i et skeletmateriale. Mest typisk er knogleforandringer i kraniet, især omkring næseåbningen og ganen, og disse regnes for så karakteristiske, at de tillader en egentlig diagnose af sygdommen. Hændernes og føddernes mindre knogler rammes også af svære forandringer, men disse er ikke helt så entydige, og tillader kun en formodning om, at sygdommen har været tilstede. I øvrigt falder spedalskes fingre og tæer ikke af! Nettoresultatet af spedalskhed i tæer og fødder er godt nok tab af fingre og tæer, men dette er resultatet af en proces der består af korte destruktive faser efterfulgt af længere knoglegenopbyggende faser, hvortil kommer sårddannelser og betændelser, der gradvist fører til vævsdød i knoglevævet og bløddelsvævet.

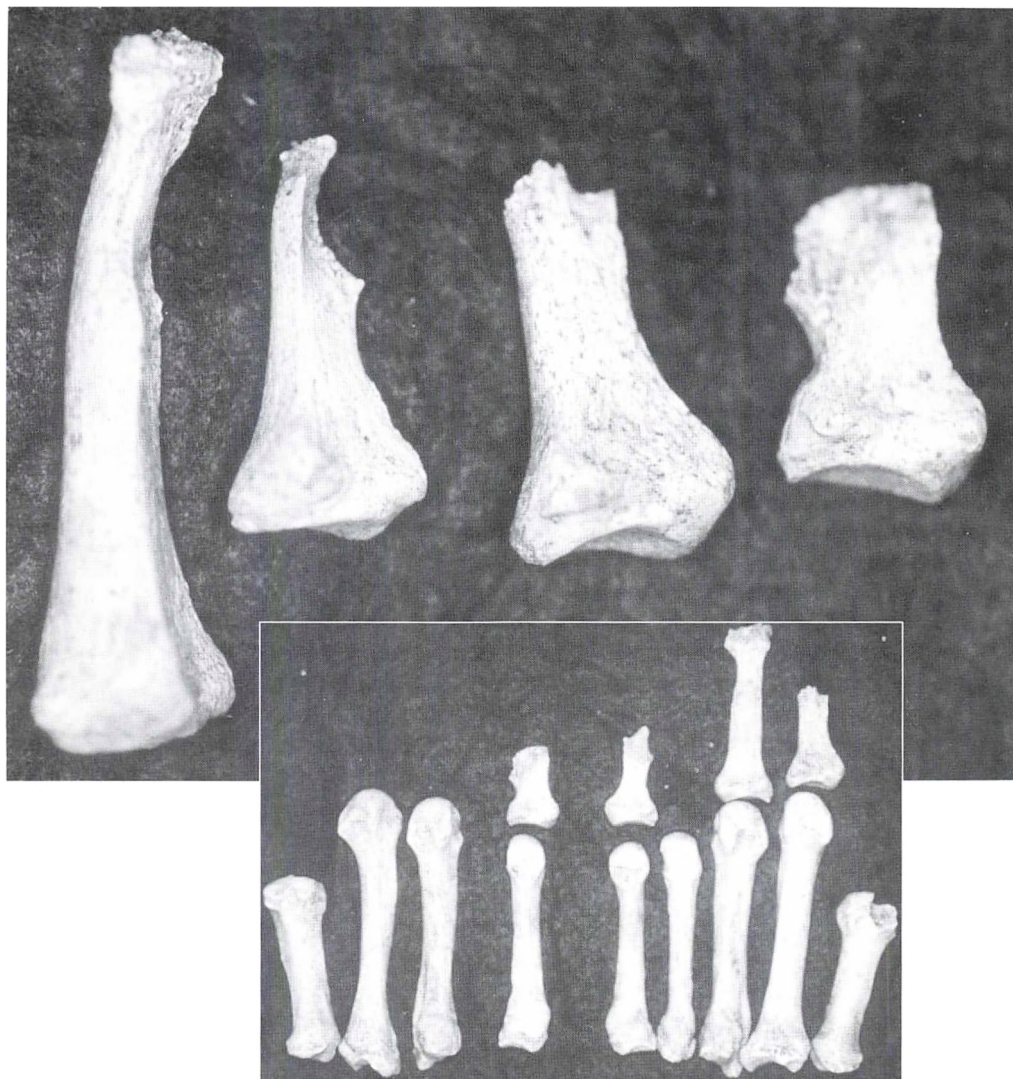
Skeletterne

I alt blev der fundet skeletter eller dele heraf svarende til 60 individer. Ingen af de i alt 31 hele eller delvist bevarede ansigts-skeletter fremviste de for spedalskhed så typiske forandringer omkring næse eller ganen⁵. Fire individer havde dog forandringer af finger og tåknogler, hvilket kunne tyde på, at de led af spedalskhed (se fig. 2). Dette må siges at være et ret beskedent antal ud af et materiale på 45 voksne og i alt 60 individer, specielt set i lyset af at 80% af de komplette skeletter fra Næstved Sankt Jørgensgård havde de mulige spedalskhedslignende forandringer af finger- eller tåknogler.

En fjerdedel af materialet udgjordes af individer under 18 år. Der var en let overvægt af mænd (56%) i den del af materialet der kunne kønsbestemmes. I et repræsentativt materiale fra middelalderen fra en

kirkegård uden tilknytning til hospitalsfunktion udgjorde mændene ca. 60% af det kønsbestemte materiale⁶. I materiale fra hvad man med sikkerhed ved er en spedalskhedskirkegård fra Næstved, udgjorde mændene 50% af de kønsbestemte individer. I de fleste områder med spedalskhed i dag er det overvejende mænd, der rammes af sygdommen (forhold mænd:kvinder = 2:1), men i andre områder, specielt Afrika, er det omvendt. Det formodes derfor, at årsagerne til kønsforskelle i sygdommens optræden er sociokulturelle snarere end biologiske; fx ved, at mændene i højere grad bevæger sig udenfor hjemmet og dermed får en øget risiko for infektion. Samtidig er det bl.a. i nutidens Indien et problem i forebyggelsen, at ugifte kvinder forsøger at skjule sygdommen af frygt for den stigmatisering, der følger i kølvandet med diagnosen, hvilket måske kan give en forskydning i kønsfordelingen i registrene, hvis disse kvinder ikke søger behandling.

Udover de fire individer, der kunne have lidt af spedalskhed, fandtes der hos andre individer nogle mere almindelige sygelige forandringer, fx slidgigt, heledede knoglebrud, tegn på jernmangel og et tilfælde med forandringer efter kronisk mellemørebetændelse. Specielt knoglebruddene og jernmangel er af interesse, da der kan være en sammenhæng mellem disse sygdomskategorier og spedalskhed. Sygdommen betinger en dårligere mobilitet, og i et materiale fra en spedalskhedskirkegård i Chichester, England, fandtes det at 14% af de voksne individer havde brud på rørknoglerne. Der observeredes i alt 20 knoglebrud hos de 60 skeletter fra Stubbekøbing, og heraf var de syv brud på rørknogler, svarende til en brudfrekvens på 10% af individerne. Af det samlede antal "voksne" rørknogler i Stubbekøbing var 1,8% brudte, mens der i Chichester sås brud på hele 2,6% af det samlede antal "voksne"

Figur 2: Fingerknogler fra person med formodet spedalskhed (individ fra grav 21x28). Det lille billede viser de bevarede fingerknogler, og i forstørrelse ses fire fingerknogler med forandringer, der kunne tyde på spedalskhed: tilspidsning af yderdel med tab af ydre led og tilbagedannelse af knoglevæv (foto: Brander, 1999).

rørknogler. Antallet af knoglebrud i materialet fra Stubbekøbing er altså mindre end antallet af frakturer i det med sikkerhed spedalske materiale fra Chichester, og ingen af de fire individer med de mulige spedalskhedsforandringer frembød knoglebrud. Antallet af knoglebrud er dog større end det er normalt i middelaldermaterialer fra fx sognekirkegårde (herunder klosterkirkegårde med denne funktion).

Jernmangel, der betinger anæmi (blodmangeltilstand) fandtes hos to individer i Stubbekøbing-materialet, henholdsvis et 7-årigt og et 9-årigt individ. Forandringerne ses som "hullede" eller si-agtige knogleforandringer i øjenhuleloftet. Det vides, at jernmangelanæmi er et typisk symptom som led i spedalskhed. Dog er frekvensen (to ud af tres) meget lille i forhold til fx materialet fra Sankt Jørgensgården fra Næstved, hvor 55% af alle kranier havde disse forandringer, eller fx i forhold til et stort, velundersøgt materiale fra Æbelholt kloster, (et kloster nær Hillerød med hospitalsfunktion), hvor over 20% fremviste disse forandringer.

Er der tale om en Sankt Jørgensgård?

På baggrund af undersøgelser af materialet fra Næstved er der draget den slutning, at spedalskhed blev korrekt diagnosticeret i middelalderens Danmark², eftersom ca. 70% af kranierne fremviste forandringer

entydigt karakteristiske for spedalskhed. Med ikke ét kranie udvisende disse karakteristiske forandringer, kan vi på det foreliggende materiale ikke med sikkerhed sige, at der er spedalske tilstede i kirkegården i Stubbekøbing. Omvendt peger de fire individer med mulige forandringer på spedalskhed og det relativt høje antal brud på, at der heller ikke er tale om en almindelig sogne- eller bykirkegård. Derudover skal det understreges, at ikke alle spedalske får knogleforandringer som følge af sygdommen, hvorfor spedalskhed ikke kan udelukkes på baggrund af "rene" skeletter. En forklaring kunne være, at Sankt Jørgensgården i Stubbekøbing kun har haft få spedalske, og derfor kun de få individer med forandringer tydende på spedalskhed. De øvrige gravlagte kan have lidt af andre sygdomme, eller måske er Sankt Jørgensgården hurtigt blevet inddraget også som gravplads for ikke-spedalske.

Spørgsmålet om hvorvidt udgravningen i Stubbekøbing stammer fra et spedalskeshospital står således stadig åbent, indtil fx en undersøgelse for forekomsten af bakteriel DNA i knoglerne kan foretages.

Thomas Brander er læge og Niels Lynnerup er lektor, ph.d. ved Antropologisk Laboratorium på Panum Institutet i København.

¹ Jensen, Anna-Elisabeth. Udgravningsrapport, Museet Falsters Minder journalnr. 1104, 1996.

² Andersen, Johannes G. Studies in the Mediaeval Diagnosis of Leprosy in Denmark. Costers Bogtrykkeri, 1969.

³ Trabjerg, Lis. Middelalderens hospitaler i Danmark. Århus universitet, 1993.

⁴ Møller-Christensen, Vilhelm. De store sygdomme. Munksgaard, 1963.

⁵ Møller-Christensen, Vilhelm. Bone Changes in Leprosy. Munksgaard, 1961.

⁶ Bennike, Pia. Paleopathology of Danish Skeletons. Akademisk Forlag, 1985.

Middelalderåret 1999 på Museet Falsters Minder

Af Liselotte Mygh

Som det måtte være bekendt var året 1999 nationalt udnævnt til middelalderår på de danske museer, og det kom også til at præge Falsters Minders forberedende arbejde forud og formidlingen i selve året. Temaet markeredes i januar med nyopstilling af den permanente udstilling om middelalderens Falster under titlen, "Falster - brohoved i Østersøen", hvor de seneste forskningsresultater bl.a. fra Kontekstgravningen præsenteredes.

I forbindelse med etableringen af det store transportcenter Cargo Syd, umiddelbart øst for Nørre Alslev, foretog museet arkæologiske undersøgelser. Det var fra undersøgelser i 1970'erne kendt, at der på stedet befandt sig sporene af den middelalderlige landsby Ravnse Gammelby. Flere tusinde kvadratmeter muldjord blev afbrømt, og sporene af huskonstruktioner dukkede frem, sammen med resterne af en vej. I affaldsgruber og brønde fandtes et righoldigt fundmateriale bestående af bl.a. sølv-mønter, slavisk inspireret keramik, dyrekogler, benredskaber, jernknive samt smykker og beslag af jern og bronze. I en brønd fandtes en meget velbevaret træspand. Fundene fortæller at landsbyen eksisterede mellem ca. 1150-1300 e.Kr.

Foruden diverse fælles arrangementer museerne imellem var årets varierende aktiviteter præget af middelalder, selv museets bidrag til Festugen, hvor der blev indtaget et delikat middelaldermåltid i Czarens Hus, fulgt op af middelaldermusik i haven

og afsluttet med en byvandring i middelalderens Nykøbing.

Falsters Minder havde for Lolland-Falsters Traktor- og Motormuseum i Eskilstrup arrangeret udstillingen "Falsters Oldtid set fra traktoren", hvor private oldsags-samlinger fra lokale landbrug fra Gedesby i syd til Havnsø i nord var udstillet. Udstillingen viste blot en lille del af de tusindvis af oldsager, der gennem tiden er dukket op ved markarbejde på de falsterske gårde. De mange flintredskaber dokumenterer indirekte, at Falster har nogle af Europas rigeste flintforekomster.

Stubbekøbing fik besøg af middelalder-skuden "Agnete", og også her blev der budt på historisk byvandring.

I anledning af Dronning Margrethes besøg i Stubbekøbing den 12. juni præsenterede Falsters Minder en udstilling på Biblioteket af udvalgte dragtdele og de typiske broderiteknikker, der indgår i de falsterske egnsdragter og boligtekstiler. Især Falsterbroderiet blev nøje studeret af den synligt interesserede Dronning.

På trods af middelalder-temaet fraveg Falsters Minder ikke den snart mangeårige tradition med et julearrangement, kombineret med julemarked. Fra Den Klassiske Broderiskole vistes en mindre udstilling af broderede billeder og beklædning inspireret af middelalderlige syteknikker og motiver, bl.a. fabeldyr.

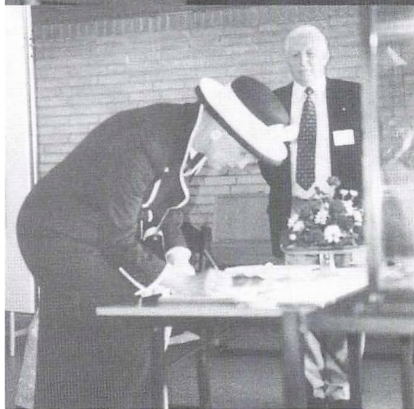
Nedenstående fotos illustrerer et udvalg af årets aktiviteter.

Fra den nyopstillede permanente middelalderudstilling, "Falster - brohoved i Østersøen", der omfatter perioden 1050-1536 og er tematisk opdelt. Udstillingen åbnede den 29. januar 1999.

Grundloven fejrede sit 150 års jubilæum den 5. juni. En mindre udstilling tilføjede lokale aspekter og bidrag til dette nationale jubilæum, bl.a. med udlån af et portræt af Monrad fra Bispegården.

Dronning Margrethe får forevist udstillingen om de falsterske tekstiler af Falsters Minders tekstilkyndige medarbejder Birgit Schytt. Foto Anne Mette Sørensen, Stubbekøbing Bibliotek.

Dronningen kvitterer med en signatur i gæstebogen under overværelse af museets formand Povl Høier.

I september blev der lejlighed til i Nykøbing at se den udstilling, der var fremstillet til Dronningen og stubbekøbingenserne. Den markedsførtes forståeligt nok under titlen, "Hvad Dronningen så...".

Med den omfattende og meget informative plancheudstilling "Snekker og snekkehavne" fremstillet af Jan Skamby Madsen, Moesgård, i samarbejde med Stednavneforskningsinstituttet, blev der sommeren over sat fokus på skibsværftsudgravningen ved Fribrodre å. Udstillingen påpegede sammenhæng mellem "Snekke"-stednavne og mulig ældre skibsaktiviteter. Her introducerer Jan Skamby Madsen udstillingen.

Alle spor af Ravnses middelalderlige landsby blev omhyggeligt registreret af den daglige leder af udgravningen og ekspert i middelalderlandsbyer, arkæolog Jens-Aage Pedersen, i samarbejde med arkæologistuderende fra Københavns Universitet og lokale amatørarkæologer.

I april præsenterede Falsters Minder på en pressekonference det udfordrende men velovervejede projekt i samarbejde med Industri- og Håndværkerskolen at genrejse Amtsforvalterboligen på tomten Frisegade 40-42 i Nykøbing. Billedet viser bankdirektør Ejvind N. Jensens overrækkelse af Unidanmark Fondens check til erhvervelse af byggegrunden, som her markeres af museets formand Povl Høier.

Et smukt dokumenterende maleri af Gedser fyr udført af J. Mathias Fr. Lütken (1841-1905), der er opvokset i Moseby præstegård, lykkedes det at erhverve på en auktion takket være tilskud fra Statens Museumsnævn.

Lolland-Falsters Traktor- og Motormuseum havde sat fokus på fund af forarbejdede stenredskaber, "Falsters oldtid set fra traktoren". De private samlinger blev gennemgået og bestemt af Falsters Minder, der som afslutning fik overdraget en stor samling af flintredskaber, samlet op på jorderne til Pandebjerg Gods gennem mere end 50 år. Samlingen er således sikret for eftertiden med de vigtige oplysninger om, hvor oldsagerne stammer fra. På billedet ses et udsnit af udstillingens mange flintgenstande, økser, kornsegle og dolke.

Falsters Minder bidrog med udvalgte genstande og indbo til udstillingen om Helene Strange på Nørre Alslev Bibliotek i juli og august måned.

Særudstillingen "Alletiders skrift" - en udstilling om skriftens historie med hovedpunkter af den vestlige verdens skriftkultur fra de første forsøg på at give et visuelt budskab og til i dag på vej mod år 2000 - var udarbejdet af Danmarks Grafiske Museum i samarbejde med kaligraf Else Marie Frandsen. Museumsformidler Ingelise Hansen åbnede udstillingen i oktober.

I tilknytning til udstillingen om skriftens historie blev der i efterårsferien arrangeret skriveværksted, et såkaldt Skriptorium, om middelalderens skriftkultur med kalligrafisk demonstration af skrifttyper, ved kaligraf Else Marie Frandsen.

I anledning af Nykøbing F. Festuge tilbød Falsters Minder og Czarens Hus en Middelalder-"pakke" bestående af middelalderfrokost, optræden med middelalderensemblen ALBA i museumshaven og byvandring. Billedet viser ALBAs afsluttende koncert på museet.

Glimt fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1999

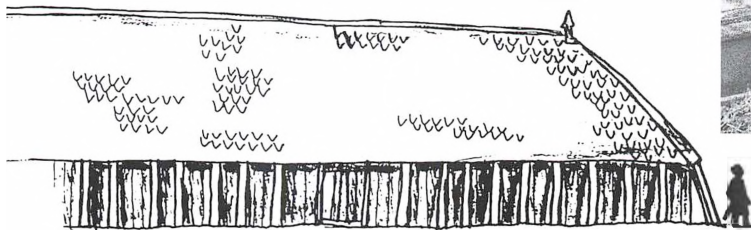
af Thomas W. Lassen

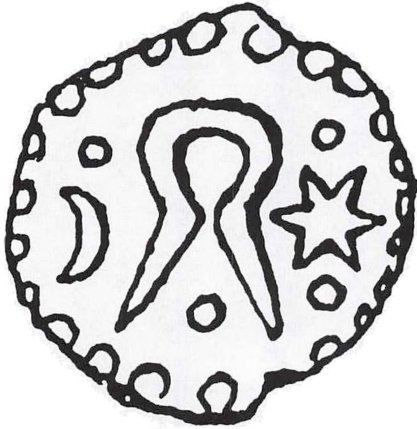
Med en række store anlægsarbejder inden for museets virkeområde blev 1999 det mest aktive arkæologiske arbejdsår i de sidste 10 år. Først og fremmest var der tale om tre strækninger på tilsammen næsten 40 km., hvor SEAS skulle foretage kabelnedlægning, mellem transformatorstationerne i Radsted og Nebbelunde, mellem Nakskov og Munkeby og mellem Købelev og Nøjsomheds Odde.

I forbindelse med prøvegravningerne fremkom mange væsentlige arkæologiske iagttagelser og ved 3 af de undersøgte lokaliteter blev påtruffet vikingetids og tidlig middelalderlige bebyggelser, der hidtil har været ukendte. Størst interesse knytter sig til en sen vikingetids gårdenhed ved Hollenæs (Arninge sogn) med Lollands første langhus af Trelleborg-type, hvor Stiftsmuseet forventes at fortsætte undersøgelserne. *Skitsetegning af Tim Grønnegaard.*

Efter særlig aftale med provstiet er indledt systematisk gennemgang af kirkegårde i Lolland Sønder Herred, som led i det landsdækkende arbejde i henhold til lovgivningen om registrering af bevaringsværdige gravminder. I årets løb er udarbejdet bevaringsforslag for Søllested, Skovlænge, Gurreby, Kappel, Langø, Vestenskov, Arninge og Tillitse kirkegårde med i alt 193 indstillinger til fredning.

Støbejernsgravminde 1847 fra Kappel kirkegård. Foto fra Bertouch-Lehns samling, Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

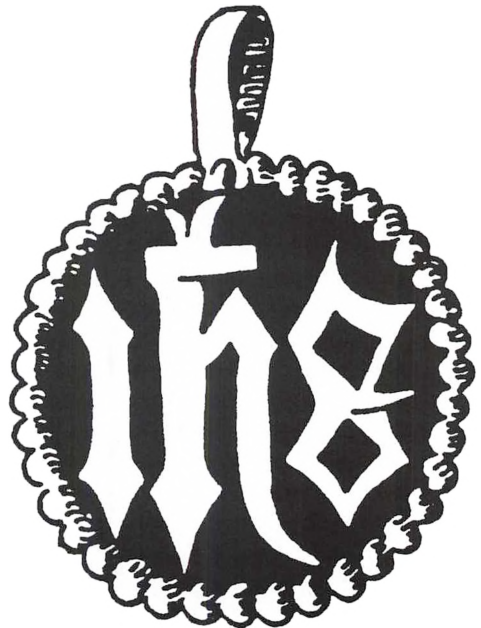
I samarbejde med Saksøbing Lokalhistroiske Forening arrangeredes udstillingen "Saksøbing som kongeby 1240-1340" efter oplæg fra Ingrid Nielsen og Jørn Lønstrup. Som et af mange resultater af de grundige historiske undersøgelser forud for udstillingen, blev det klart, at den bekendte mønt med uldsaksen fra første

halvdel af 1300-årene, af flere mulige møntsteder, virkelig må være udmøntet i Saksøbing. Udstillingen blev vist i sommermånederne i lejet lokale på Torvet i Saksøbing.

Mønttegning efter Mansfeld-Büllner 1887.

I forbindelse med middelalderåret er der i samarbejde med lokal guldsmed, som ny salgsvare blevet fremstillet et fint lille sølvvedhæng til halskæde, med ihs-monogram (Jesus Hominum Salvator - Jesus menneskenes frelser). Smykke-amuletten er fremstillet som afstøbning fra den originale støbeform fra slutningen af 1400-tallet, fundet ved klosterruinen i Maribo, i 1870'erne, og først nu identificeret som smykke støbeform.

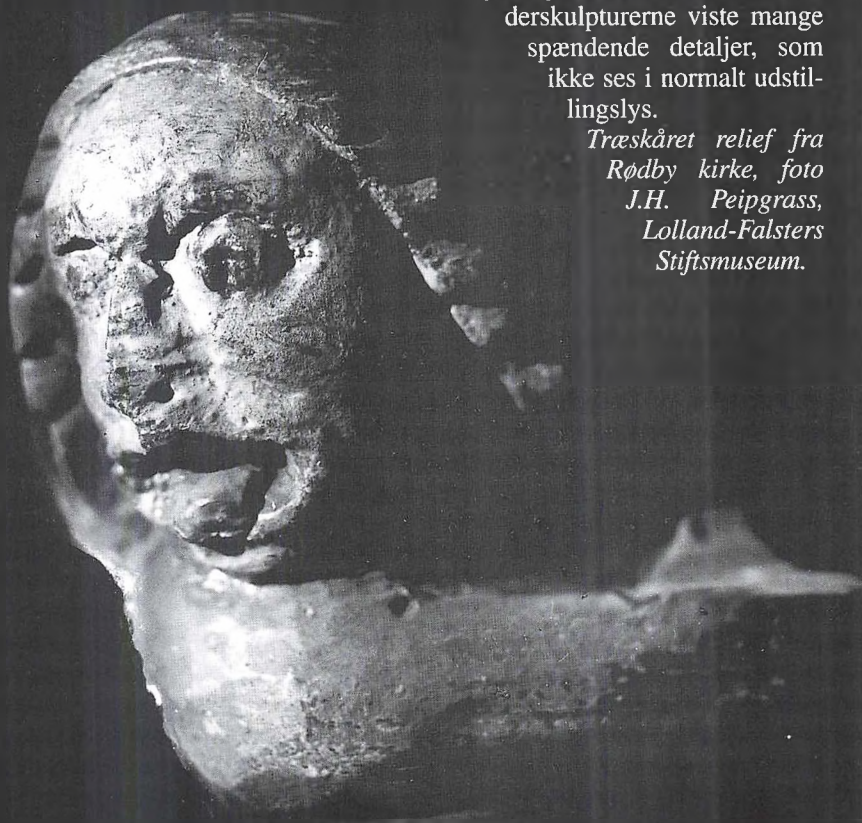
Tegning Ove H. Nielsen, Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Som nyt formidlingstiltag har der i året været holdt åbent på Stiftsmuseet den første onsdag aften i hver måned. Stiftsmuseet og Storstrøms Kunstmuseum har på skift stået for et særligt foredragsarrangement eller en særlig omvisning, på hver af disse aftener. Som indledning til det landsdækkende formidlingstema "Middelalder 99", blev der i den mørke vintertid holdt omvisning med titlen "Middelalderen i nyt lys"

med lommelygter som eneste belysning. Skrålyset på middelalderskulpturerne viste mange spændende detaljer, som ikke ses i normalt udstillingslys.

Træskåret relief fra Rødby kirke, foto J.H. Peipgrass, Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af K. E. Watz

Dannebrog på prærien

Torben Grøngaard Jeppesen: "Dannebrog på den amerikanske prærie", 278 sider, 280 kr., Odense Universitetsforlag.

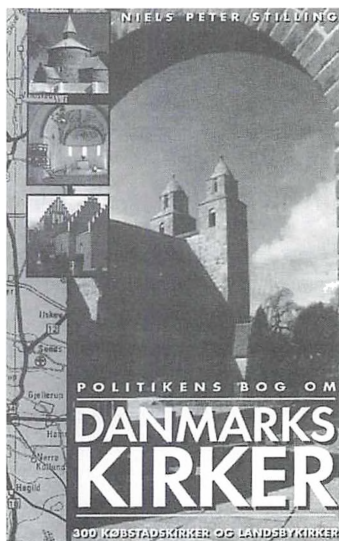
I sidste halvdel af 1800-tallet udvandrede omkring 130.000 danskere til USA. En af dem var Lars Hannibal fra Nysted, der blev grundlægger af kolonien Dannebrog på den amerikanske prærie. Hannibal ankom til USA i maj 1856, og i bogen følges hans projekt, der var en realitet i 1871. Hannibal beskrives som en utrættelig initiativtager og leder. Hans mål var at skabe en koloni med danske værdier, der kunne integreres i det amerikanske samfund, og disse mål blev opfyldt.

Kirke-håndbog

Niels Peter Stilling: "Danmarks Kirker", 384 sider, 299 kr., Politikens Forlag.

En velskrevet, praktisk og spændende samt rigt illustreret kulturguide til 300 kirker i hele landet, som efter forfatterens mening er de mest interessante. Bogen beskriver bygningshistorien, arkitekturen, kalkmalerier og øvrigt interiør samt omgivelserne og kirkegårdene. For Lolland-Falsters vedkommende beskrives kirkerne i Birket, Brarup, Engestofte, Maribo, Nakskov, Nørre Vedby, Stubbekøbing og Tir-

sted indgående, mens der er kortere omtaler af kirkerne i Døllefjelde, Halsted, Horbelev, Horslunde, Kippinge, Løjtofte, Nykøbing F., Nysted, Nørre Alslev, Radsted, Ringsebølle, Stadager, Søllested, Sønder Kirkeby, Tingsted, Torkilstrup, Østofte og Åstrup samt Femø Kirke (side 358-394).

300 kirker beskrives i *Politikkens Bog om Danmarks Kirker*.

Købstads-håndbog

Søren Olsen: "Danmarks købstæder", 320 sider, 269 kr., Politikens Forlag.

Ny kulturhåndbog, der beskriver samtlige danske købstæder og en lang række andre byer landet over. Beskrivelserne er opdelt i ni regioner, så et af afsnittene handler om Lolland, Falster og Møn. Beskrivelserne omfatter byernes historie, bygningsværker, kirker, museer, parker og nærmeste omegn. Gennemillustreret med fotografier og kort.

Kongelige haver

Annie Christensen: "Haverne - dengang", 432 sider, 325 kr., Forlaget Rhodos.

Usædvanlig smuk bog, trykt på specialtonet papir, i stort format og indbundet i shirtinghelbind og illustreret med farvelagte blomsterkobberstik, topografiske kort og anlægsplaner til lysthaver omkring de kongelige slotte. Forfatteren, der er havehistoriker fortæller både om havernes historie, dyrkningsfaciliteter og plantesortiment. Blandt de beskrevne haver er Nykøbing Slots haver.

Claus Nielsen: "**Wolsing Mysteriet**", sælges hos slagtermester Niels H. Nielsen, Holeby, pris ikke opgivet.

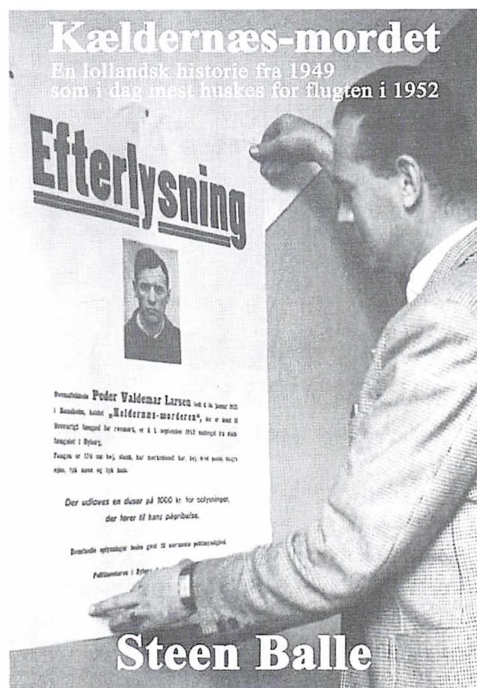
Beretning om et lokalt kriminalhistorisk mysterium fra 1950, hvor landsbrugsmedhjælperen Einer August Wolsing forsvandt sporløst. Hans lig blev senere fundet ved pumpestationen i Kramnitze, og statshusmand Charles Clausen blev ved et nævningeting dømt for at have myrdet Wolsing. Han blev imidlertid frifundet ved landsretten, og sagen blev henlagt. Det er aldrig blevet opklaret, om Wolsing blev myrdet, begik selvmord eller omkom ved en ulykke.

Efter Kældernæsmorderens flugt fra Nyborg Statsfængsel i 1952 blev der hængt efterlysnings-plakater op over hele Norden.

Mordet i Kældernæs

Steen Balle: "Kældernæs-mordet. En lollandsk historie fra 1949 som i dag mest huskes for flugten i 1952", 196 sider, 148 kr., Eget Forlag, Frejsgade 12, 2200 København N, e-mail: Steen Balle@adr.dk.

Forfatteren, der stammer fra Slemminge, beskriver det opsigtsvækkende mord i 1949 på købmand og filialbestyrer Lars Nielsen Kromann og gerningsmanden, Peter Larsens flugt fra Nyborg Statsfængsel i 1952. Desuden refereres Peter Larsens egen forklaring til Ekstrabladet i 1967 og forfatterens to møder med Peter Larsen i henholdsvis 1974 og -97. Endelig har forfatteren ladet en grafolog studere Peter Larsens håndskrift. - Peter Larsen døde i juni 1999 af hjertestop - 74 år gammel, og er i dag begravet på Torkilstrup kirkegård på Falster.

Konseilspræsident J. Estrup. Der blev udsat for et pistolattentat i 1885.

Attentatet mod Estrup

Vagn Nygaard: "Julius", 277 sider 249 kr., Aschehougs Forlag.

Velskrevet bog om den 19-årige typograf fra Nykøbing F., Julius Rasmussen, der i 1885 forsøgte at myrde landets statsminister, konseilspræsident J. B. S. Estrup. Estrup overlevede, og Julius Rasmussen blev idømt 14 års tugthus. Bogen giver samtidig et bredt billede af Danmark i forfatningskampens mest forbitrede år.

Erindringer fra Bandholm

Pia Deuleran (red.): "Det første bind", 164 sider, 198 kr., Forlaget Forum.

28 kvinder i alderen 12 til 82 år fortæller om første gang, de fik menstruation. Blandt bidragyderne er den 77-årige Annelise Nielsen, Maribo, der samtidig fortæller barndoms- og ungdomserindringer fra Bandholm, hvor hun var ung pige i huset hos skræddermester Jørgensen.

Tavse budskaber

Sune Christian Pedersen: "Ord i sigte" - optisk telegrafi i Danmark 1794-1862", 120 sider, 250 kr., udgivet af Post & Tele Museet.

Den hidtil mest omfattende præsentation af den optiske telegrafis historie i Danmark, guldalderens hurtigste kommunikationssystem, der sendte de tavse budskaber gennem landet, om dets brug i krig og fred og om dets succes og fiasko. Bogen afsluttes med et appendiks med nye oplysninger om, hvor i Danmark den optiske telegraf har sendt signaler. Over 100 telegrafstationer er identificeret (bl.a. stationer i Nakskov, Albuen, Tårs og på Enehøje), og for flere stationers vedkommende har det været muligt at angive den nøjagtige placering.

Livet på Albuen

George Nellemann: "Lollands Albue - kystkultur i historisk perspektiv", 96 sider, illustreret, 89 kr., udgivet af Museet Falsters Minder, Nykøbing F.

Tidligere inspektør ved Nationalmuseet Georg Nellemann har på baggrund af oplysninger, indsamlet gennem de sidste 18 år, skrevet denne gennemgribende beret-

ning om livet på den ikke helt almindelige "ø" - Lollands sydvestligste punkt. De maritime erhverv, som befolkningen har levet af gennem tiderne, er beskrevet med deres historiske baggrund, så bogen rummer ikke udelukkende lokalhistorie, den er også en indføring i bl.a. lods- og fyrvæsenets udvikling i Danmark i kystudkigsvæsenet og i, hvordan bjærgningen har været organiseret. Mere lokale er afsnittene om skolevæsenet, postbådens sejlads og Albuens fællesgræsning. I et særligt kapitel fortælles om krigen 1807-14, 1914-18 og 1940-45 samt om stormfloden i 1872. Bogen er rigt illustreret med bl.a. forfatterens egne fotografier fra 1982 og fremefter og med billeder lånt af fastboende eller trofaste sommergæster på Albu. Desuden bringes et kort med både de autoriserede og de lokale stednavne.

Fra omslaget til George Nellemanns bog "Lollands Albue".

Erik Kjersgaard: "**Møde med Danmarkshistorien**", illustreret af Palle Pio, 414 sider, 199 kr., forlaget Sesam.

Kjersgaards artikler, skrevet under fællesoverskriften "Kort om Danmark" til Weekendavisen i 1980'erne og begyndelsen af 90'erne, samlet i bogform og kommenteret af Henning Dehn-Nielsen. Adskillige af artiklerne omhandler historiske emner fra Lolland-Falster.

Herregårds-guide

Jytte Ortmann: "Slotte og herregårde i Danmark", 232 sider, 249 kr., Forlaget Sesam. 3. reviderede udgave af den kendte herregårds-guide, som omtaler 380 danske slotte og herregårde.

Revisionen har imidlertid ikke bragt guidens konkrete oplysninger helt "up to date", bl.a. omtales ejerforandringerne på Engestofte og Søholt ikke. Flere af bogens 90 fotografier er desuden af gammel dato.

Noget om træer

Roger Phillips: "Træer i Danmark", oversat og bearbejdet af Søren Ørum, 224 sider, 199 kr., forlaget Sesam.

Et genoptryk af to supplementsbind om træer, der udkom i 1983 sammen med Havemands Leksikon. Bogen handler ikke om danske træer, men om træer i andre europæiske lande og Nordamerika, men der er flere henvisninger til godserne Aalholm og Knuthenborg, hvor man har en lang tradition for at importere fremmedartede træer, som har kunnet klare sig i det lollandske klima.

Vålse-kongen

Wivi Leth (red.): "Danske folkesagn", illustreret af Palle Bregnhøi, 210 sider, 199 kr., Forlaget Sesam.

Blandt bogens ca. 200 fortællinger fra det gamle Danmark er en enkelt fra Lolland-Falster, historien om Vålse-kongen og hans krig mod beboerne på Bogø.

Folketro

Mads Lidegaard: "Danske søer og vandløb fra sagn og tro", 256 sider, 390 kr., Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.

Forfatteren og præsten Mads Lidegaard afslutter med dette bind sit firebindsværk om danske sagn, hvoraf mange kun eksisterer i mundtlig overlevering. Sagnene er registreret amt for amt og markeret på et landkort. I dette bind er der 16 sagn fra Lolland-Falster, bl.a. om Maghøj Kilde ved Halsted, ifølge sagnet navngivet af en kæmpe ved navn Mag, og om hvordan Fribrødre Å fik sin snoede form. Bogen er illustreret med tegninger af Jette Jørgensen.

Fortidsminder

Henning Dehn-Nielsen: "Fortidsminder i Danmark", 356 sider, 299 kr., Forlaget Sesam.

Guide til gravhøje, jættestuer, skanser, runesten, helligkilder m. v. Bogen er opdelt i 18 regionale områder med udsnitkort for hvert, og der er i beskrivelserne lagt vægt på, at der skal være noget at se på og noget at køre efter. Et register med 600 opslagsord viser vej til de lokale seværdigheder.

Pioneren Classen

Allan Vendeldorf: "Classens værk", 144 sider, illustreret 198 kr., Hernovs Forlag.

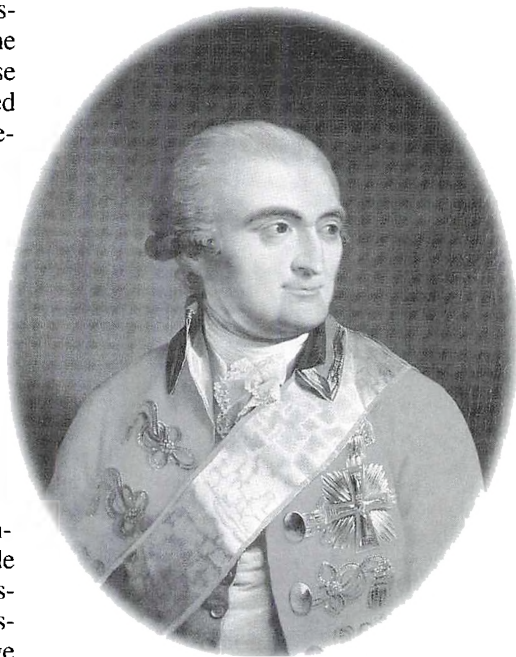
Portræt af J. F. Classen (1725-92), den fattige dreng, der fik succes som krudtfabrikant og godsejer. Classen, der testamenterede sin enorme formue til fonden Det Classenske Fideikommis, der siden 1972 har haft dronning Margrethe II som protektor, skildres som en af Danmarks første industri-pionerer. Han anlagde et krudtværk og kanonstøberi i Frederiksværk og drev godserne Corselitze og Karlsfeldt på Falster, hvor han udførte betydelige eksperimenter af jordbrugsteknisk art.

Musikalsk familie

Inger Sørensen: "Hartmann - et dansk komponistdynasti", 656 sider, 498 kr., Gyldendal.

Forskningsbibliotekar Inger Sørensens omfattende monografi om komponistfamilien Hartmann, det danske sidestykke til Tysklands familien Bach og Italiens familien Puccini, der gennem generationer var musikere og komponister. Monografien handler fortrinsvis om J. P. E. Hartmann, bedstefar til Bodil Neergaard på Fuglsang. Et kapitel handler netop om Bodil Neergaard og Fuglsang, hvor den Hartmann'ske åndskultur kulminerede i tiden op til hendes død som 92-årig i 1959.

Stifteren af Det Classenske Fideikommis, J. F. Classen (maleri af C. G. Lorentzen, tilhørende Frederiksborgsmuseet)

Munk og myterne

Per Stig Møller: "Munk", 600 sider, 395 kr., Gyldendal.

Indgående studie i mennesket Kaj Munk, der gør op med mange myter og vaneforestillinger om digterpræsten. Per Stig Møller påviser bl.a., at mange af de citater, som Munk er blevet be- og fordømt ud fra, er taget ud af deres sammenhæng og giver et forkert indtryk af hans synspunkter for eksempel omkring fascisme og nazisme.

Fejemøg

Tage Voss: "Fejemøg fra Parnasset", 176 sider, 248 kr., Forlaget Cervus.

Erindringsbog, hvori den 81-årige læge og forfatter fra Falster skyder med skarpt til højre og venstre, bl.a. rettes et skarpt angreb mod digterpræsten Kaj Munk.

Den moderne barndom

Ning de Coninck-Smith: "For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914", 448 sider, 375 kr., Gyldendal. Bogudgave af doktordisputats, forsvaret på Syddansk Universitet i Odense 26. maj 2000.

Disputatsen kortlægger bl.a. gennem mikrohistoriske studier af skoleudviklingen i Esbjerg, Nakskov og Holbæk, hvordan "den moderne barndom" blev skabt. Nakskov var en foregangsby med hensyn til at definere barndommen som en udviklingstid i leg og læring.

Skoleminder

Jakob Brønnum (red.): "Læreren kommer - danske forfattere om skoletiden", 320 sider, 248 kr., P. Haase & Søns Forlag.

Antologi med uddrag af, hvad danske forfattere har skrevet om deres skoletid. Lokale bidrag af bl.a. Kaj Munk (side 37-43), Gustav Wied (s. 81-84), B. S. Inge-mann (44-51) og Anna-Sofie Seidelin

Kaj Munk portrætteres i et nyt stort bogværk af politiker og litteraturmagisteren Per Stig Møller.

(s.301-312).

Søllestedts historie

Lis Clausen: "Søllested sogns historiske baggrund", 95 sider, 80 kr., ill., Forlaget Skovlænge, Søllested.

Fremstillingen af Søllestedts historie koncentrerer især om den landbrugsmæssige udvikling på egnen i 1700- og 1800-tallet. I et tillæg fortæller Jørgen Clausen Søllested Bios historie.

Nærbillede af Gedesby

Jørgen Nielsen: "Gedesby, historisk håndbog", 364 sider, 150 kr., Eget Forlag, Kildebakkegårds Allé 46B, 2860 Søborg.

Bogen, der ledsages af to disketter med navnene på omkring 5.000 Gedesby-borgere fra 1640 til 1890, er en nærbilled-skil-

dring af Gedesby fra 1135 til Gedsers og færgehavnens opstået i slutningen af 1800-tallet. I et hovedafsnit angives de vigtigste kilder til byens, husenes og gårdenes historie. Et andet fortæller hvert enkelt matrikelnummers historie. Bogen sælges foruden hos forfatteren i Gedesby Mølle, det lokalhistoriske arkiv og på biblioteket i Gedser.

Kulturmiljøer

Sven Thorsen: "Kulturmiljøer, Nørre Alslev Kommune, 120 sider, 35 kr.

Beskrivelse af 47 bevaringsværdige kulturmiljøer i den nordfalsterske kommune.

Apotekshistorie

Hans-Otto Loldrup: "Svane Apoteket", 160 sider, ill., 375 kr., Loldrups Forlag.

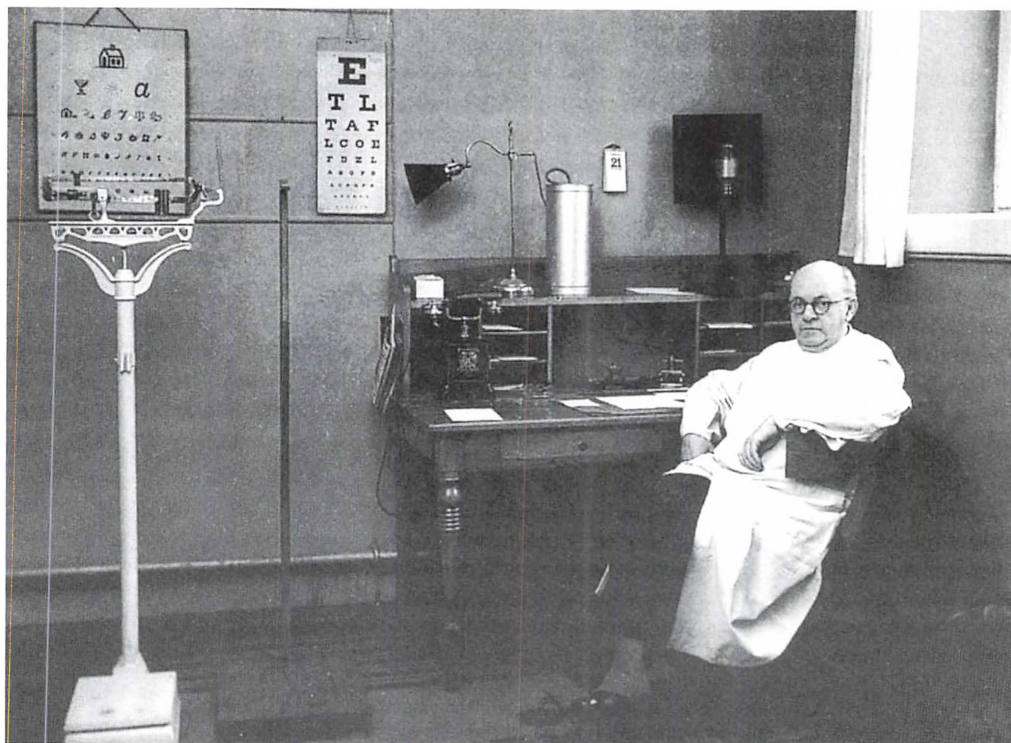
Historien om de 19 eksisterende og fem nedlagte Svane-apoteker (Nykøbing F. Svane Apotek side 103-107).

Projekt Hejrede Vold

Karen Løkkegaard Poulsen: "Oplysning, oplevelse og arbejde i et EU-Mål 3-område", artikel om Projekt Hejrede Vold, offentliggjort i Nordisk Museologi" nr. 1 2000 (side 109-121).

Karen Løkkegaard Poulsen: "Hejrede Vold - et overset anlæg i Skandinavisk jernalderforskning", artikel offentliggjort i Arkæologisk Forum, Foreningen af fagarkeologer, Københavns Universitet, 1999.

Axel Larsen var som skolelæge i Nakskov en aktiv medspiller i byens børnepolitik. Illustration fra "For barnets skyld".

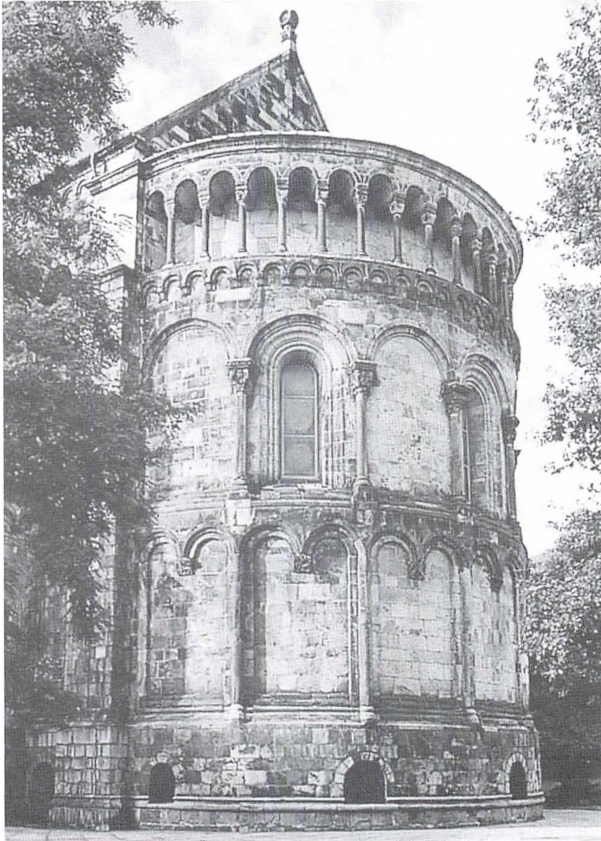
Det skete i 2000

Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag

Af Birthe Lippert

Lund og Vadstena

Samfundets rejse gik i år nordpå til Sverige. En tredages bustur i dagene 19.-21. maj, som vanligt i St. Bededagsferien. De vigtigste mål var Lund og Vadstena.

Fredag den 19. maj. Da alle 50 deltagere var samlet op på de forskellige opsamlingssteder, gik turen mod Helsingør med ankomst i Hålsingborg ca. kl. 10. På vejen til Lund uddelte Arne Heyn kort over Skåne og Småland, over Lund by og domkirken, så vi kunne følge med i alt, hvad han berettede om egnen, om Erik af Pommerns tidligere len, om åer vi passerede, om Glumslö's bakker, hvor lyrikeren Gabriel Jönsson havde boet, og om at Tycho Brahe var pålagt at holde fyrlygten på Hven tændt, så kongen kunne opkræve sundtold. Der var en smuk udsigt til Hven og Sjælland. Herefter fortalte Margaretha Heyn om seværdighederne inde i Lund Domkirke, og med henvisning til den odelte oversigt gennemgik hun alle de ting, vi skulle lægge mærke til - og der var mange - både i kirkerummet og i krypten. Hun fortalte endvidere, at man i 1876 havde

Lunds domkirke. Apsis på kirkens kor er med sine 3 etager med rundbuede nicher, vinduer og søjler, det fornemste eksempel på romansk arkitektur i Nordeuropa.

rejst et monument på Sct. Libers Høj over slaget ved Lund, det sidste mellem svenske og danskere.

Omkring kl. 11 var vi i Lund og kørte direkte til domkirken. Den ser imponerende ud med sit, for en nordisk kirke store format, 86 m lang, 37 m bred og 55 m som højeste punkt. Byggeriet påbegyndtes ca. år 1080, og kirken er bygget op omkring Sven Estridsens stenkirke, således at gudstjenester kunne foretages også under byggeriet. Der findes rester af den gamle kirke i murværket. De anvendte byggematerialer er natursten, hovedsageligt gråblå sandsten. Ærkebiskop Eskild indviede kirken i 1145, men allerede i 1123 havde hans farbror Ascer, Lunds første ærkebiskop, indviet krypten. I 1234 brændte kirken fuldstændigt, men den blev genopbygget og er på grund af brande og tidens skiften blevet ændret mange gange. Kun apsis og krypt stammer fra den oprindelige kirke.

Inde i kirken gik vi rundt og så alle de spændende klenodier og udsmykninger af bl.a. Adam van Düren, E. Vigeland og Joakim Skovgaard. Desuden det astronomiske ur "Horologium Mirabile Lundense" fra slutningen af 1300-tallet, det smukke højalter og de kønne udskårne korstole. Det mest spændende var dog krypten, der står intakt fra 1123. Her så vi gravstene og sarkofager for bl.a. biskop Herman af Slesvig fra 1146, biskop Peder Vinstrup fra 1679 og ærkebiskop Birger Gunnarsen fra 1512, udført af Adam van Düren. Den interessante stenkarm omkring brønden med de morsomme relieffer og tekster er også van Dürens værk. De tunge hvælvinger bliver båret af søjler, der alle er forsynet med forskellige udsmykninger. To af disse var særlig spændende med udhuggede figurer; den ene forestiller ifølge sagnet jætten Finn, som byggede kirken, og da betalingen udeblev, blev så vred, at han ville vælte bygningen. Derfor har han armene

omkring søjlen. Det minder om Samsongenlegenden. Den anden søjlefigur skulle forestille Finns hustru.

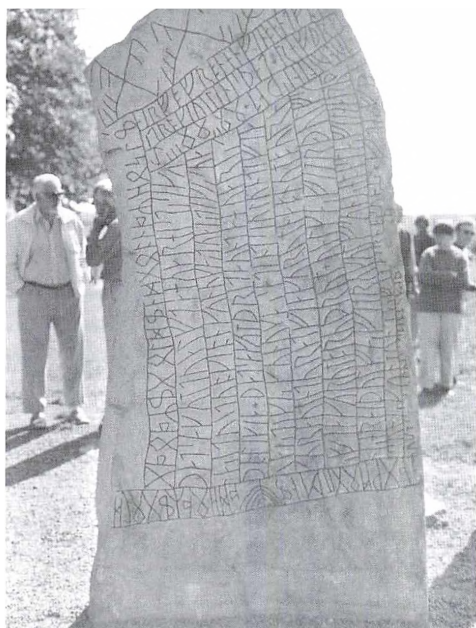
Efter kirkebesøget havde deltagerne lejlighed til at spise frokost og til at se på byen, hvor bl.a. det kulturhistoriske museum "Kulturen", som ligger tæt ved domkirken, er et besøg værd. Lund er en dejlig by, man mærker tydeligt, at det er en universitetsby, med masser af liv og aktivitet.

Bussen kørte så nordpå gennem Skåne og Småland med bakket terræn og megen skov. Vi passerede Rønne å, som Magnus Stenbok gik over på vej til sejren over danskerne ved Hålsingborg. Danskerne havde troet, det var umuligt, da åen var vanskelig at passere, men det lykkedes altså for Magnus Stenbok og hans folk.

Der var meget smukt langs Söderåsen. Arne Heyn fortalte, at ærkebiskop Eskild havde grundlagt cistercienserklostret Herrevad i et område, vi passerede, og Tycho Brahe havde opdaget en kendt stjerne her. Sidst på eftermiddagen nåede vi til Gränna, hvor vi skulle bo på Motel Vätterleden, lige ud til den store sø Vättern.

Lørdag den 20. maj kørte vi fra hotellet kl. 9 nordpå langs Vättern. Det var en smuk tur, hvor vi passerede Vätterns største ø, Vissingsø, som havde hørt under grevskabet Brahe, og vi så resterne af Braheslægtes store Vissingsborg, liggende med udsigt til Vissingsø.

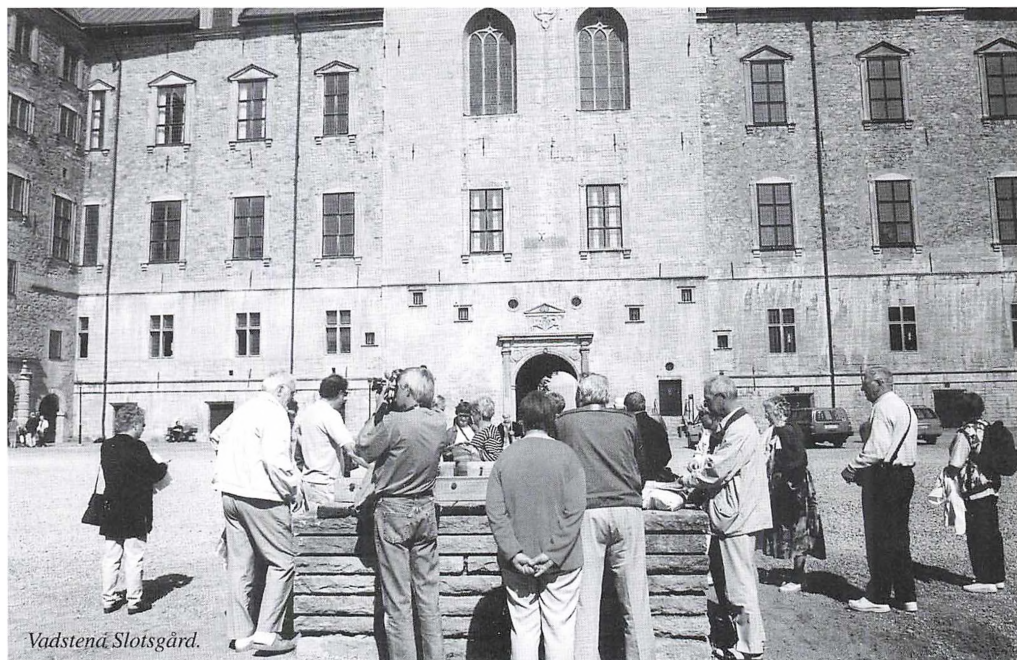
Der var ophold ved Rökstenen med den længste (eller næstlængste) runeindskrift. Tilbage i bussen uddelte Johs. Nørgaard Petersen materiale om Vadstena, og han fortalte om slægten Folkungarna, som også bliver kaldt Bjälboätten. Skänninge by, som lå på en stor flad slette, havde været ledende i området, indtil Vadstena blev så kendt. Her havde boet en munk, Petrus fra Dakien (Danmark). Han havde som biskop ledsaget Den hellige Birgitta til Rom. Vi

Rökstenen med sin runeindskrift.

passerede byen Bjälbo, hvorfra hele kulturen i området var begyndt.

Omsider nåede bussen frem til Vadstena. Første besøg var det smukke renaissance-slot, der ligger lige ud til Vättern. Gustav Vasa havde i 1545 påbegyndt byggeriet af et forsvarsværk her i Vadstena, i lighed med de øvrige rigsfæster han fik anlagt rundt omkring i Sverige. Vasa huskes som ham, der rejste Dalkarlene til kamp mod danskerne, og samlede Sverige. Senere var forsvarsborgen ombygget til kongeslot. Johs. Nørgaard Petersen gennemgik slottets opbygning, og deltagerne gik rundt på slottet, og så de mange sale og genstande heri. Kongeslægten havde benyttet slottet indtil 1716, hvor det blev forladt, og senere benyttet til kornmagasin. I forbindelse med byggeriet af Götakanalen var nogle af stene endog blevet brugt til havnekaj m.v.

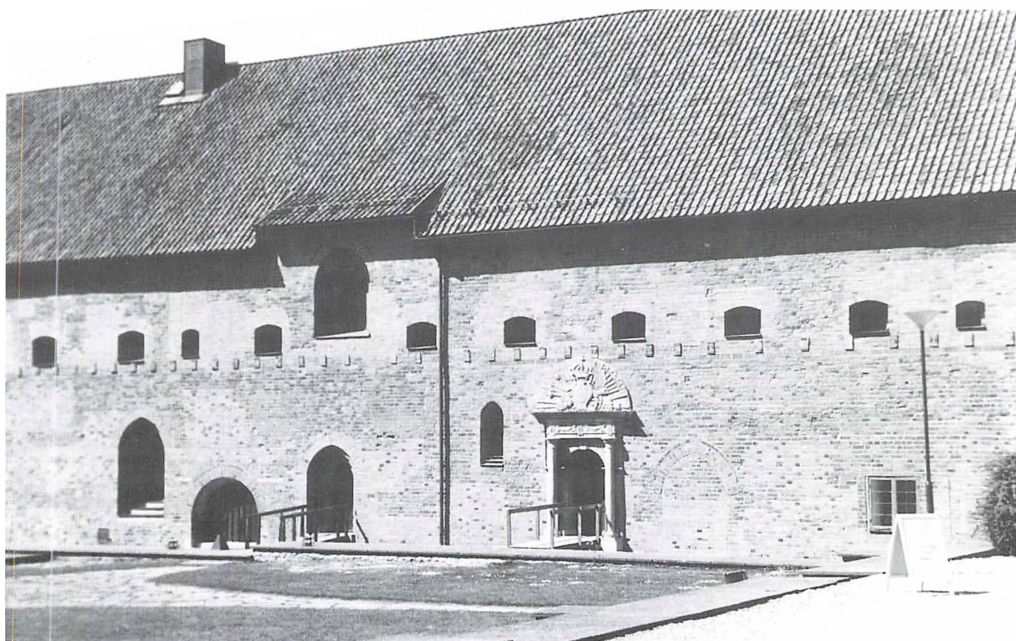
Vadstena Slotsgård.

Slottet er nu bygget op og bruges bl.a. til arkiv.

Efter en god frokost, som blev indtaget i Rådhuskælderen i Sveriges ældste rådhusbygning, kørte vi til klostret og klosterkirken. Det var en meget spændende oplevelse. Selve klostret havde oprindeligt været Bjälboättens palads, en imponerende bygning fra 1200-tallet. Kong Magnus Eriksson, også kaldet Magnus Smek, havde i 1346 overdraget paladset til sin slægtning Birgitta. Birgitta, som var gift og havde 8 børn, fik flere åbenbaringer om at grundlægge et kloster. På en rejse med sin mand til Santiago de Compostella besluttede hun at gøre noget for folket; hun blandede sig i politik og forsøgte at få paven flyttet fra Avignon til Rom. I 1362 fik hun pavens tilladelse til at påbegynde klosterbyggeriet og grundlægge Birgittinerordenen, hvorefter paladset i Vadstena blev indrettet som

dobbeltkloster, således at nonner og munke kunne leve her adskilt fra hinanden. Munkene skulle også fungere som præster for nonnerne. Senere blev mange Birgittinerklostre oprettet, bl.a. i Maribo. Det blev dog ikke Den hellige Birgitta selv, der kom til at lede klostret i Vadstena, men hendes datter. Birgitta blev i Rom og døde der i 1373. Efter nonnerne var fordrevet i 1595, blev klostret lukket. Senere har det været i brug som alderdomshjem for krigsinvalidere, derefter som fængsel og sidst indtil 1951 som sindssygehospital. Klostret er nu istandgjort, og dele af det benyttes bl.a. til hotel med restaurant og konferencelokaler. Alt dette fik vi oplyst, samtidig med at vi gik rundt i alle bygningerne og bl.a. så nonnernes celler. Det gjorde indtryk at stå i klostergården og se bygningerne rundt omkring, især selvfølgelig det gamle palads, som havde fungeret som nonnernes bolig.

*Vadstena Birgittinerkloster,
det gamle Bjälboättens Palads.*

Vi gik herefter ind i klosterkirken, og hvilket fantastisk indtryk den gjorde. Kirken er bygget som et stort rum, og den er bygget nøje efter de anvisninger, Birgitta sendte fra Rom, og som hun havde modtaget gennem åbenbaringer, bl.a. skulle den være enkel og væggene helt uden udsmykninger. Den er i det hele taget usædvanlig. I midten af kirkerummet halvt oppe mod loftet havde der været en platform, som nonnerne over en gangbro kunne komme hen til for at overvære kirkelige handlinger, og med rækværk så de ikke kunne ses af deltagerne nede på gulvet eller se ned til dem. På gulvet havde endvidere munkene været adskilt fra lægbrødrene, således at munkene havde deres alter i den ene ende og lægbrødrene i den anden. Udover det imponerende ved kirkerummets opbygning og størrelse så vi mange smukke og interessante enkeltdelen og detaljer, bl.a. den berømte træskulptur "Den ekstatiske Birgitta". I dag har Birgittinerordenen til huse i et moderne kloster lige i nærheden af det gamle og med udsigt til søen.

På hjemvejen mod hotellet gjorde vi ophold ved Alvastra klostret, der er Sveriges næstældste, bygget af munke fra Clairvaux. Birgitta havde boet her efter sin hjemkomst fra Santiago de Compostella. Klostret blev desværre ødelagt i 1567 af danskerne og har siden ligget i ruiner. Man kunne dog stadig ved at gå rundt i ruinerne fornemme, hvor stort det havde været, og hvordan det havde været indrettet.

Søndag den 21. maj rejste vi fra hotellet kl. 8.30. Undervejs mod næste oplevelse fortalte Arne Heyn om Småland og landsdelens største by Växjö, der kaldes Smålandsmetropolen. Småland har 3 len: Jönköping, Kalmar og Kronobergs Län. Gustav Vasa stode ikke på befolkningen her og kaldte området "forræderland". Smålændingene havde da også gjort oprør

mod centralmagten. Efter færdiggørelsen af sit store værk "Udvandrerne" havde Vilhelm Moberg skrevet en satirisk historie om forholdene i Småland under Gustav Vasa.

Unge piger fra Småland var blevet hyret til at arbejde på Lolland-Falster som roepiger eller malkepiger. Det var før polakkerne kom til øerne. På grund af mangel på føde var ca. 1 million mennesker udvandret fra Småland i slutningen af 1800-tallet, især til Amerika.

Heyn fortalte videre, at mange danskere havde, for ca. 30 år siden, købt ødegårde langs den svenske E4, de kønne røde huse, mest husmandssteder. Småland, der er ca. 30.000 m² stort, som Jylland, er kendt for fabrikation og salg af træ og glasvarer. Langs ruten så vi megen skov og mange søer og passerede bl.a. Helgasjön, der har form som et firkløver. Her lå også ruinerne af slottet Kronoberg.

Ved ankomsten til Växjö besøgte deltagerne først museet "Utvandrarnas Hus". Margaretha Heyn viste rundt i museet, især i den del der rummer Vilhelm Mobergs ting og historie. Udvandrenes besværlige rejse og vanskelige forhold i Amerika var beskrevet og vist meget livagtigt, så man kunne danne sig et billede af, hvor hårde forhold menneskene havde haft, især i begyndelsen. Efter dette besøg havde deltagerne fri til at spadsere rundt i byen og se domkirken, søen og frilandsmuseet, hvorefter bussen kørte videre mod Hälsingborg, og efter den korte sejlur til Helsingør gik turen direkte hjem til Lolland-Falster.

Det havde været tre anstrengende dage. Da vi dog havde oplevet så meget og fået mange gode indtryk, både historiske og kulturelle, synes jeg det havde været alle anstrengelserne værd, og at vi havde haft en spændende og berigende rejse. En stor tak til vor gode formand og de øvrige ledere.

Erhard Frederiksen og sukkerroerne

Lolland-Falsters Historiske Samfunds udflugt "I Erhard Frederiksens fodspor" fandt sted lørdag den 26. august og var arrangeret og ledet af Palle Sørensen. Alle mødtes kl. 14 ved mindestenen for Erhard Frederiksen på Rødbyvej i Maribo, og foran den store, flotte sten fortalte museumsformidler Ove H. Nielsen, hvordan Erhard og hans bror Johan Ditlev Frederiksen efter studierejser i Tyskland og Frankrig havde indført sukkerroedyrkingen på Lolland-Falster. Frederiksen har været en energisk igangsætter. Han sørgede for omlægning af landbruget til sukkerroedyrking, forøgede kvægbestanden for at få gødning, anlagde kildemejeriet, byggede arbejderboliger og meget andet.

Der kørtes til Nybøllegård ved Holeby, som var Erhard Frederiksens ejendom 1866-77, og her startede sukkerroedyrk-

ningen, videre forbi Højbygård til en polakkaserne, der havde tjent som bolig for roearbejdere på Lungholm, og nu er indrettet til museum.

Til sidst besøgte Danisco Seed på Sofiehøj, tidligere enkesæde for Lungholm, i Holeby. Efter kaffen fortalte frøavlslleder Bjørn Boeskov om sukkerroeforædlingen og begyndelsen på dyrkingen af sukkerroefrø fra omkring 1920. Pioner på dette felt var Viggo Lund, der efter sine studier i USA var leder af virksomheden fra 1920 til 1960. Allerede i 1930 var det lykkedes ham at fremstille de første kromosomfordoblede roer. Bagefter var der rundgang på området under ledelse af Bent Munck Hansen. Arrangementet havde samlet 40 deltagere, herunder såmænd Erhard Frederiksens barnebarn, og alle fik en god og indholdsrig dag.

Ruinen af Alvastra Klosterkirke.

Temadag - Sukkerindustrien på Lolland-Falster

Temadagen 4. november blev afholdt på sukkerfabrikken i Nykøbing. Her indledte roekonsulent Bent Larsen med en kort orientering om fabrikken, der var startet 1884 og videreudbygget gennem årene til den nuværende store, moderne og miljøvenlige virksomhed.

Poul Martin Hansen fortalte om sukkerets historie, dette livsnødvendige kulhydrat som mennesker har benyttet i årtusinder. Først som honning og senere tillige som rørsukker, der stammer fra Forindien, og blev indført til Europa, også til Danmark, bl.a. fra De vestindiske øer.

Det var først i 1747, at tyskeren Andreas Sigismund opdagede sukkeret i roer, og i 1786 at tyskeren Frans Carl Achard fandt den hvide roe, runkelroen, der er stamroe for sukkerroen. Der startedes en produktion i 1820, der bredte sig til andre lande i Europa.

Erhard Frederiksen og hans bror Johan Ditlev fik ideen til sukkerroeproduktionen på Lolland i 1871. Frederiksen fik påbegyndt arbejdet, men fik vanskeligheder med byggeriet i 1874 og også med økono-

mien, så i 1880 blev fabrikken Højbygård overtaget af De danske sukkerfabrikker i Odense, ejet af C.F. Tietgen. Efterhånden fik DDS udover fabrikkerne i Odense og Højbygård i Holeby også sukkervirksomheder i Nakskov, Assens, Maribo, Gørlev, Sakskøbing og Nykøbing.

Derefter fortalte Cai Markussen om roedyrkningen og dens udvikling fra 1960 frem til i dag. Om problemer i 1950erne, hvor arbejdskraften gik til industrien, så der manglede folk til roerne, og man måtte skaffe soldater til arbejdet. Han fortalte om kromosomfordoblede roer, om spiring, valsning og pillering. Russeren Savinski, der var flygtet til USA, kom med oplysningen om monofrøet, der lettere kan pilles. Desuden spirer det med kun en plante, så man ikke behøver udynding. Markussen viste billeder af de forskellige roeoptagningssystemer og maskiner fra 1955 til 2000, og om sukkerprocentudbyttet der var steget betydeligt, især i de sidste 20 år.

Efter frokostpausen fremvistes en videofilm "Fra sol til sukker", og derefter fik deltagerne rundvisning i alle dele af det store anlæg. Det var en virkelig interessant dag.

Årsberetning 2000

*til årsmødet 18. april 2001
på Hotel Falster, Nykøbing F.*

Af Johannes Nørgaard Petersen

Årsmødet fandt i 2000 sted på Ebsens Hotel i Maribo og bestod som sædvanligt af to dele, et indledende foredrag og generalforsamlingen. Det første handlede om klosterordener i Danmark og skulle bl.a. tjene som oplæg til to af årets arrangementer: en tur til nordsjællandske klostre og årets lange tur til birgittinernes hjemsted i Vadstena. Hovedelementerne var en videofilm om Esrom kloster og en gennemgang af Den hellige Birgittas liv.

Den efterfølgende generalforsamling forløb fredeligt, næsten lidt for fredeligt. Der var ikke opstillet modkandidater til nogen af dem, der var på valg - hverken bestyrelsesmedlemmer eller suppleanter, så der blev tale om genvalg til alle. Eneste nyvalg blev Sonja Linder som revisorsuppleant. På baggrund af dette kan det ikke undre, at bestyrelsen på et senere møde konstituerede sig på samme måde som i det forløbne år. Bestyrelsens sammensætning fremgår af listen på en af de foregående sider.

På mødet foreslog bestyrelsen en forhøjelse af kontingentet med kr. 10,-, men under indtryk af foreningens betrængte økonomi blev det efter forslag fra forsamlingen vedtaget at forhøje det til kr. 150,-.

Årets arrangementer omtales andetsteds som sædvanligt, men det er værd at be-

mærke, at endagsbusturen atter i år måtte aflyses på grund af for få tilmeldinger. På denne baggrund har bestyrelsen besluttet sig for ikke foreløbigt at arrangere flere ture af denne type. Heldigvis var de øvrige arrangementer særdeles godt besøgte og til tredages turen til Lund og Vadstena var der ligefrem venteliste. Temadagen om sukkerindustrien på Lolland-Falster, der fandt sted på sukkerfabrikken i Nykøbing F., blev lagt ca. en måned senere end sædvanligt af hensyn til sukkerkampagnens start.

Økonomien har i de senere år givet anledning til stigende bekymring, og på trods af kontingent-forhøjelsen har bestyrelsen set sig nødsaget til at indføre spareforanstaltninger. Da trykningen af årbogen udgør langt den største udgift, er det helt naturligt, at der også må spares her. I samråd med den nye redaktør, Heidi Pfeffer, er det bestemt, at vi ikke vil give køb på kvaliteten af indholdet, så det måtte blive ting som udstyr og billeder, der skulle holde for. Trods dette håber vi, at medlemmerne vil blive tilfredse med nærværende udgave af årbogen.

Til slut skal der endnu engang siges en stor tak til bestyrelsesmedlemmer, kasserer og andre, der har været med til at trække læsset i 2000.

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Fhv. redaktør Verner Hansen, Maribo

BESTYRELSEN

Formand: Johannes Nørgaard Petersen,
Maribovej 268, 4920 Søllested, tlf. 54 93
93 11.

Næstformand: Ole Munksgaard,
Mågevej 8, Langø, 4900 Nakskov, tlf. 54
94 81 43.

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kir-
keby,
4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.

Hans Christian Bendtsen, Kløvervænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.

Heidi Pfeffer, Dronningensgade 27 A,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 80 35.

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev.
4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.

Rainer Rübenach, Knud Olsens Gade 18,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 45 16.

Kasserer (udpeget uden for bestyrelsen):
Gerda Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08.

Bestyrelsessuppleanter:

Frank V. Nielsen, Nørre Alslev Langgade
51,
4840 Nørre Alslev.

Bjarne Madsen, Storemosevej 109,
4944 Fejø.

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14, 4990
Sakskøbing.

Mogens Petersen, Valnæsvej 16, 4840
Nørre Alslev.

Revisorsuppleant

Sonja Linder, Stolt Henriksvej 24, 4873
Væggerløse.

Redaktionsudvalg

Heidi Pfeffer, Ole Munksgaard, Johannes
Nørgaard Petersen.

Arrangementsudvalg

Johannes Nørgaard Petersen, Rainer Rübe-
nach, Ole Munksgaard, Palle Sørensen.

PR-udvalg

Rainer Rübenach, Hans Christian Bentsen,
Ina Antonsen.

Tilsyn med mindesten

Johannes Nørgaard Petersen, Rainer Rübe-
nach.

*Repræsentantskabet for institutionen Stats-
minister C. D. Reventlows Minde,*
Hans Christian Bentsen.

*Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmu-
seum,*

Ole Munksgaard.

Se også Lolland-Falsters Historiske Sam-
funds hjemmeside:
www.lollandfalstershistorie.dk

Person- og stednavneregister

A		Furdal, Kim, forfatter	5
Absalon, biskop	49, 50, 55	Fussingsø	21
Ahlmann, forpagter	18	Fyn	53
Als	61	Fyns Stift	61
Andersen, Hans Peter, fisker og handelsmand	66	G	
Ansgar	54	Gammel Toft	54
Arkona	55	Gedesby	67, 85
Arninge	91	Gedser	51, 89
Arninge sogn	91	Gersdorff, baron	30
Askø	67	Glob, Albert, ridder	64
B		Glob, Anders	64
Bandholm	66, 67, 68, 70, 71	Gottskalk, wagner	52
Bandholm kirke	68	Gottskalksøn, Henrik	52, 53
Belling, Jørgen, sognefoged	46	Guldborgland	14
Bennesgård	30	Gundslev	48
Bennicke, købmand	25	Gurreby	91
Bidstrup	21	H	
Binger, korporal	43, 44, 45, 46, 47, 48	Hamburg	55
Birka	54	Hambroe og Søn, bankierfirma	20
Blåtand, Harald, konge	52, 53	Hans, konge	62
Brahetrolleborg	29	Hansdatter, Marie	73
Brander, Thomas, læge	80	Hansen, Ingelise, museumsformidler	90
Breslau	20, 21, 25	Hansen, korporal	45
Brunsvig	30	Hansen, Palle Birk, museumsleder	49
C		Hardenberg	6, 10, 11, 12, 13, 15, 19, 24, 30, 31, 35
Chicester	82, 84	Hardenberg Reventlow, Grevskab	5, 7, 8, 14, 15, 18, 20, 22, 26, 31, 32, 40
Christiansdahl	6, 12, 31	Hardenberg Reventlow, Ida Augusta, komtesse	22, 23, 32, 33
Christiansen, Jørgen, tiltagen mand	45	Hardenberg-Reventlow, Christian Heinrich August, greve	7, 8, 30
Christianssæde	67	Haugwitz-Hardenberg-Reventlow	7
Czarens Hus	85, 90	Haugwitz-Hardenberg-Reventlow, H. B. C. P. G. C., lensgreve	23, 37
D		Havnsø	85
Dahlstrøm, foged og kammerråd	45	Hedeby	54
Dannmark	80	Heimann	25
de Thura, Laurids, arkitekt	61, 62, 64	Hermansen, bagermester	67
Dons, godsforvalter	25, 36, 37	Hertig, Henrik, rektor	61
Dybsø Fjord	51	Hillerød	84
E		Hjelm	12
Ejegcd, Erik	53	Holck Hardenberg Reventlow, C. L. A. R., greve	22, 24
Engelborg/Engelholm	62, 64	Holck Hardenberg, greve	22
Eskebjerg-skoven	48	Hollenæs	91
Eskilstrup	85	Housted, Friederike W., stednavneforsker	53, 54
Estridsen, Svend, konge	52	Huusmann, Johan, kobberstikker	64
F		Hvedholm	29
Falster	43, 50, 53, 64, 85, 86, 89	Hymøller, Rosette, keramikker	56
Fehmarn	51	Høier, Povl, formand for Museet Falsters Minder	87, 89
Fejø	63	I	
Feldbæk, Ole, professor, dr.phil	5, 40	Idalund	6, 11
Flindt, Christian	30	J	
Flintinge	51	Jensen, Anna-Elisabeth, museumsinspektør	49, 80
Frandsen, Else Marie	90	Jensen, Charlotte S. H., forfatter	43
Frederik d. 6, konge	79	Jensen, Ejvind N., bankdirektør	89
Fribrødre Å	50, 51, 88	Jomsborg	53
Frijsenborg, Grevskab	6, 21		
Fuglsang	14		
Fuglse herred	14		

Juellinge	18
Jylland	53
Jørgensdatter, Bodil	47
Jørgensdatter, Else	46
Jørgensdatter, Karen	46
Jørgensdatter, Kirsten	47
Jørgensdatter, Maren, madmor	43, 44, 45, 46, 47, 48
Jørgensen, L. forpagter	18, 31, 37
K	
Kalø-Frisenvold, Stamhus	6, 15, 30, 32
Kappe, Christen, gårdmand	46
Kappel	91
Kiep, Gertrud	43
Kiep, Niels, gårdmand	43
Kippinge	43, 45
Kippinge Kirke	65
Klodskov	43, 45, 46, 47, 48
Klubin, højesteretssagfører	24, 25
Knud den Hellige	64
Knudsen, Rasmus, gårdmand og sognefoged	73
Knudsen, Thorkild, folkemindeforsker	69
Knudshoved Odde	51
Knuth, Carl Conrad Gustav, baron	73, 75, 76, 79
Knuth, greve	36
Knuthenborg	19, 36, 66, 70
Korseltize	50
Krappitz	25
Krenkerup	5, 6, 9, 12, 14, 17, 21, 23, 26, 29, 30, 32, 37, 40, 41
Kristus	54, 64
Krungerup	5
Kværkeby	67
Købelev	91
København	27, 28, 61, 68, 71
L	
Lange	5
Langeland	61
Langeland, Grevskab	6
Langø	91
Larsen, J. H.	64
Larsen, Niels, karl	43, 45
Lassen, Thomas W., museumsleder	49, 59, 91
Lauritsen, Leif Plith, arkæolog	49, 57
Lavard, Knud	53
Leisner, Otto	69, 70
Liebenberg, højesteretssagfører	20, 36, 37
Lolland	19, 27, 50, 53, 60, 64, 66, 80, 91
Lolland Sønder Herred	91
Lolland-Falster	37, 49, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 71
Lolland-Falsters Stiftsmuseum	49, 51, 55, 91, 93
Lolland-Falsters Traktor- og Motormuseum	85, 89
Lynnerup, Niels, lektor	80
Lütken, J. Mathias Fr., kunstner	89
Løjstrup	30
Lønstrup, Jørn	92
M	
Maczak, Antoni, historiker	12
Madsen, Jan Skamby	88
Magdeburg	55
Maglebrænde	51
Margrethe, dronning	85, 87
Maria, jomfru	64
Maribo	60, 66, 67, 80, 92
Maribo amt	18
Maribo stift	9
Maribo-søerne	51
Matzen, distriktskirurg	45, 46
Meincke, forpagter	18
Merritskoven	71
Middelaldercentret	49, 50, 55
Mistivoi, obodritfyrste	52
Monrad, biskop	86
Mortensen, Christen, rytter	43, 44, 45
Moseby Præstegård	89
Munkeby	91
Museet Falsters Minder	49, 55, 80, 85, 87, 90
Musse	56
Musse herred	14
Mygh, Liselotte, museumsleder	85
Møller-Christensen, Vilhelm, læge	81
Møn	53, 80
N	
Nakskov	6, 60, 91
Nebbelunde	91
Niels den Gamle	53
Nielsen, Anna	72
Nielsen, Ingrid	92
Nielsson, Magnus, tronarving	52
Nielstrup	6, 12, 30
Nissen, Sophus, fotograf	66
Norden	80
Nordfalster	51, 57
Nykøbing	60, 88, 89, 90
Nysted	60
Næs	51
Næstved	51, 82, 84
Næstved Museum	49, 50, 55
Næstved Sankt Jørgensgård	82, 84
Nøjsomheds Odde	91
Nørre Alslev	51, 85
Nørre Alslev Bibliotek	90
Nørregård	6, 11, 18, 30
O	
Olav den Hellige	64
Oldenburg	51, 54
Olsen, Hans, gårdmand	43, 44, 45, 46, 47, 48
Olsen, Helga Vilhelmine, f. Andersen, visesanger	66, 67, 68, 69, 70, 71
Olsen, Jørgen, tiltagen mand	45
Olsen, Solveig	68, 72
Olsen, Vagn	68
Olsen, Valdemar, bager	67, 68
Ostholstein, Kreis	51
P	
Pandebjerg Gods	89
Paris	71
Paven	64
Pedersen, Jens-Aage, arkæolog	88
Petersen, S. H.	6
Petersen, Vilhelmine	66, 67
Pommern	53
Potsdam	25
Poulsen, Karen Løkkegaard, arkæolog	49, 50
Pückler, greve	25
R	
Radsted	5, 91
Radsted kirke	5

Rantzau, komtesse	29
Rasmussen, Henrik, forfatter	66
Rasmussen, Marie	72
Rasmussen, Stig Günther	21
Ravert, O.	6
Ravnsborg Slot	62, 63
Ravnsby	63
Ravnse	51, 57
Ravnse Gammelby	85, 88
Reersnæs	72
Resen, Peder Hansen, juridisk professor og borgmester	59, 60, 61, 62, 63, 64, 65
Reventlow	6
Reventlow, Fridericia J. C., grevinde	6, 7, 30
Ribe	54
Roma, lensgrevinde	28
Rosenholm	21
Rosenkrantz, Palle, forfatter	27
Rosenlund	6, 12, 18, 19, 30
Rudbjerggård	73, 74, 77, 78
Rügen	55
Rødby	60
Rødby Fjord	51, 54
Rødby kirke	93
Rørbæk Skole	73
Rørsø, Knud Gotfred Rasmussen	73
S	
Sakskøbing	60, 73, 92
Sakskøbing Lokalhistoriske Forening	92
Sakskøbing Å	5
Sankt Jørgen	64
Sankt Jørgens kapel	80
Sankt Mathæus, skytshelgen	60
Sankt Mikkel, helgen	54
Sankt Vitus, siciliansk barnehelgen	55
Saxo, kronikeskriver	49, 50
Schrøder, Ole	69
Schytt, Birgit, museumsmedarbejder	87
Schönaich-Carolath, Lucie, prinsesse	23
Sigrid	52, 53
Simon, Carl August, soldat	48
Sjælland	53, 67, 80
Skovlænge	91
Skulkesøen, Eskil	54
Skåne	49, 50, 53
Slagelse	53
Slesien	23
Slesvig	54
Sløtø	62
Smed, Per	75
Smidt og le Maire, bankierfirma	20, 36
Smålandshavet	63, 70, 71
Sonne, Chr., landbrugssagkyndig	18
Spejlsby	80
Stadeger kirke	67
Starigård	51, 54
Stenglin, kreditor	36
Stensgård	27, 28, 29
Stevns	51
Stokkemarke kirke	64
Stokkemarke Kro	69, 70
Storstrøms Amt	49, 50, 51, 53, 55, 56, 57
Storstrøms Kunstmuseum	93
Strange, Helene	90
Stubbekøbing	60, 80, 82, 84, 85
Stubbekøbing Sankt Jørgensgård	80, 82

Stubbekøbinghallen	80
Svanevig	71
Svantevit, firehoved gud	55
Svenningsen, Per	73
Sydhavserne	66, 71
Sydsjællands Museum	49, 55
Sydslesvig	49
Sæbyholm	6, 31
Søholt	18
Søllested	91
Sørensen, Valborg, stuepige	29
Sørup	46

T	
Tillitze	50, 53, 54, 73, 74
Tillitze kirke	75, 91
Tilo	53, 54
Tøke	54
Tora	54
Toreby	51
Tove, dronning	52
Trelleborg	53
Treschow	29
Tveskæg, Svend, konge	53
Tåsinge	61
Tåstrup	73

V	
Valdemar den Store, konge	49, 55
Vejleby	56
Vestenskov	91
Vester Distrikt	6, 9
Vester Egesborg	51
Vester Kippinge	65
Vintersborg	31
Virket	57
von Hardenberg-Reventlow, Carl August, preusisk fyrste og geheimeråd	7, 30
von Lowzow, Marie Antoinette, komtesse	27
Vordingborg	51, 80

W	
Walbum, Britt, forfatter	73
Wilhelm, justitsråd	37, 40
Wille-Jørgensen, Dorthe arkæolog	49
Winther, Søren A., sognepræst	73, 75
Wismar	80
Wolin	53
Worm, Ole	61

Æ	
Æbelholt Kloster	84
Ærø	61

Ø	
Øllingsøgård	37
Ønslev kirkegård	46
Øster Distrikt	6, 9
Øster Kippinge	65
Østersøen	50, 53, 54, 55, 85, 86
Østersøregionen	51
Østlolland	51

Å	
Ålholm	14
Ålholm amt	18
Ålholm stift	9

